
प्रकाशकः—मुंशीराम, मालिक, लाला मेहरचन्द
लक्ष्मणदास संस्कृत पुस्तकालय, लाहौर.

प्रिन्टरः—विनायक बाळकृष्ण परांजपे. नेटिव
ओपिनियन प्रेस गिरगांव, मुंबई.

प्रस्तावना.

दिनकरीग्रन्थपारिशीलनसमये (स्पष्टं चेदमाकरे) इति ग्रन्थे दृग्गोचरे सति अस्ति कणादसूत्रोपरि किञ्चिद्भाष्यमिति ज्ञानाङ्करो भवम इति समजानि, पुनश्च (सू० ४।१।१०) शङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपसंस्कारे (प्रशस्तदेवैरतीन्द्रियेषु मन्त्रे परिगणितमपि) इत्यादिग्रन्थं पर्यालोचयता प्रशस्तदेव इति भाष्यकर्तुर्नाम स्यादित्यन्वमादि, अनन्तरं चैतदुपलब्धये बहुशः प्रयतमानेनैकदा श्रीरणाजितसिंहपूज्यपादश्रीमद्गोस्वामिमधुसूदनपुस्तकालयस्थपुस्तकसूचीपत्रं विदधता इदं प्रशस्तं प्रशस्तदेवभाष्यं समप्रापि ।

अस्य निर्माता श्रीमानाचार्यः । विविधाहि रसत्याचार्याणां निर्माणप्रणालीति बोधयन्नामिनवरीत्येव निखिलसूत्ररहस्यं संशुद्धं संशुद्धेव मनसि निधाय विनैवाऽक्षतरणप्रतीकादिधारणं सूत्रार्थप्रतिपादकं तच्छायास्वरूपमप्यभिनयग्रन्थमिव पदार्थधर्मसंग्रहनामकं भाष्यं निर्मितवान् । कृतवाञ्छ निजनामग्रन्थनाम च सार्थकम् । यद्यपि प्रतीकादिधारणमन्तरा न ज्ञायते कस्यचित्सूत्रस्य किञ्चिद्भाष्यमिति तत्तपि न्यास्येयव्याख्यानुषंगेन विद्वाद्भिरुहनीयम् । प्रदर्शयिष्यामि च प्रायः पूर्वाऽपरसूत्राणां यथासम्भवं भाष्यसंयोजनमवष्टिष्यामः ॥

प्रशस्तपादप्रशस्तदेवइत्येवं भाष्यकर्तुर्नामदर्शनाद्गौतमसूत्रेदं ग्रन्थपर्यालोचनतश्च संभाव्यते गौतमस्येव नामान्तरं प्रशस्तपाद इति ।

एतत्संस्करणावसरे पुस्तकनयमुपलब्धमासीत्

१—पु—श्रीमद्रोस्वामिमधुसूदनपुस्तकालयस्थमार्तिजीर्णं प्रायः
शुद्धं च,

२—पु—श्री.....स्थं काश्मीरस्थालिपीलिखितमशुद्धतरम्,

३—पु—निखिलदादापुस्तकालयस्थं प्रायः शुद्धम्.

तत्रायन्ताऽशुद्धतस्त्वाद्वितीयपुस्तकपाठोऽत्र न धृतः। प्रायः प्रथ-
मपुस्तकपाठो मूले धृतस्तृतीयपुस्तकपाठभेदस्त्वघटिष्पण्यां प्रदर्शितः
संस्कृत्य चेदं मुद्रणायनिजमित्रमिहिरचन्द्रहस्ते समर्पितम्।
श्रीवैद्यराजश्रीमदिलेरामसूरिभ्रातृश्रीदेवकीनन्दनात्मजो जालन्धरवै-
दिकपाठशालामुख्याध्यापकः.

श्रीकृष्णदास्त्री.

श्रीः ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससि-
द्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ तद्वचनादाम्नायस्य ग्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ धर्मवि-
शेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साध-
र्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानानिः-श्रेयसम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायु-
'राकाशं कालो दिगाला मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ रूपरसगन्धस्व-
शः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः
सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ उत्प्रेषणमपक्षेपण-
माकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥ सदनित्यं द्रव्यवत्
कार्यं कारणं सामान्यविशेषादिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥
द्रव्यगुणयोः सनातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥ द्रव्याणि द्रव्या-
न्तरस्मारमन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥ कर्म कर्मसाध्यं न वि-
द्यते ॥ ११ ॥ न द्रव्यं कार्यं कारणं च भवति ॥ १२ ॥ उभयथा
गुणाः ॥ १३ ॥ कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ क्रियागुणवत् सम-
वायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥ द्रव्याथद्रव्यगुणवान् संयोग-
विभागेऽकारणमनेवैति इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ एकद्रव्यमगुणं
संयोगविभागव्यवहृत्कारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ द्रव्यगुण-

(१) श्रेयसः ।

(२) पदार्थानामिति न ।

(३) द्रव्याथद्रव्योऽगुणवान् संयोगविभागयोर्न कारण वा ।

(४) संयोगविभागयोः वा ।

कर्मणा द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ तथा गुणः ॥ १९ ॥ संयो-
गविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥
व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥
गुणवैधर्म्याच्च कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथ-
क्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न
विद्यते ॥ २६ ॥ संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ रूपाणां रूपम्
॥ २८ ॥ गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ संयोग-
विभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणा कर्मकार-
णमुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

कारणाभावात् कार्य्याभावः ॥ १ ॥ न तु कार्य्याभावात् कार-
णभावः ॥ २ ॥ सामान्यं विशेष इति बुद्धपक्षम् ॥ ३ ॥ भावो-
ऽनुत्पत्तौ हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च
सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ अन्यत्रान्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥
सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ द्रव्यगुणकर्मभ्यो-
ऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुण ॥ ९ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम्
॥ ११ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ तथा गुणेषु भावाद्-
णत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ कर्मसु
भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥
सदिति लिङ्गविशेषाद् विशेषलिङ्गभावाच्चैत्रो भावः ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ रूपरसस्पर्शवत्य आपो
द्रवा स्निग्धा ॥ २ ॥ तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥ स्पर्शवान् वायुः

॥ ४ ॥ त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ सर्पिर्नन्तुमश्चिष्टाणामग्ने-
संयोगवद्भवमग्निः सामान्यम् ॥ ६ ॥ त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानाम-
ग्निसंयोगवद्भवमग्निः सामान्यम् ॥ ७ ॥ विषाणी ककुद्धान् प्राप्ते
बालधिः साक्षावान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ स्पर्शश्च वायोः
॥ ९ ॥ न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥ अद्र-
व्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ नित्यावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥
अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वे
लिङ्गम् ॥ १४ ॥ वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाददृष्टं लिङ्गं न विद्यते
॥ १५ ॥ सामान्यतो दृष्टाच्चविशेषः ॥ १६ ॥ तस्मादागमिकम्
॥ १७ ॥ संज्ञाकर्म तस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षप्र-
वृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ निष्कर्मणं प्रवेशनमित्याकाशस्य
लिङ्गम् ॥ २० ॥ तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ कारणा-
न्तरानुवर्तिसवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ संयोगादमावः कर्मणः ॥ २३ ॥
कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ कार्यन्तराप्रारुर्भा-
वाच्च शब्दः स्पर्शवितामगुणः ॥ २५ ॥ परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च
नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥ परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥
द्रव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ २९ ॥
शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषाल्लिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ तदनुविधानादेकपृ-
थक्त्वं चेति ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथममह्निकम् ॥

पुष्पमल्लयोः सति सज्जिह्वे गुणान्तराप्रारुर्भावो बले गन्धभाक्-
लिङ्गम् ॥ १ ॥ व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ एतेनोष्णता
व्याख्याता ॥ ३ ॥ तेजस चण्णता ॥ ४ ॥ अप्सु शीतता ॥ ५ ॥
अपरस्मिन्परं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥ द्रव्य-
त्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ ८ ॥ नित्ये-
प्रभावादनित्येषु भावात् कारणे कालरूपेति ॥ ९ ॥ इति हृदमिति

यतस्तद्विषय लिङ्गम् ॥ १० ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते
 ॥ ११ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ १२ ॥ कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥
 आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्विविध्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥ तथा
 दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥ १५ ॥ एतेन दिग्गतरालानि व्या-
 ख्यातानि ॥ १६ ॥ सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च सं-
 शय ॥ १७ ॥ दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च
 ॥ १९ ॥ विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ श्रोत्रग्रहणो योऽर्थ-
 स शब्दः ॥ २१ ॥ तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूनेषु विशेषस्य उभयथा
 दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥ एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥ नापि कर्म-
 ऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥ गुणस्य सतोऽपर्वाः कर्मभिः साधर्म्यम्
 ॥ २५ ॥ सतो लिङ्गमाभात् ॥ २६ ॥ नित्यवैवर्ण्यात् ॥ २७ ॥
 अनित्यश्चाय कारणतः ॥ २८ ॥ न चासिद्धं विकारान् ॥ २९ ॥
 अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ संयोगाद्विभागात् शब्दाच्च शब्दनि-
 ष्पात्तिः ॥ ३१ ॥ लिंगाच्चानित्य शब्दः ॥ ३२ ॥ द्वयोस्तु प्रवृ-
 त्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ सम्प्रतिपत्तिभा-
 वाच्च ॥ ३५ ॥ सन्दिग्धा सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥ संख्याभाव सा-
 मान्यतः ॥ ३७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो-
 ऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥ सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥ कारणाज्ञानात्
 ॥ ४ ॥ कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ अन्येदेव हे-
 तुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥
 संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिरित्येव च ॥ ९ ॥ कार्य कार्यान्तरस्य
 ॥ १० ॥ विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥
 भूतोभूतस्य ॥ १३ ॥ प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ अप्र-
 सिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धत्वादनपदेशः ॥ १५ ॥ यस्मादवि-

याशी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥ यस्माद्विषाणी तस्माद्वैरिति चानैकान्ति-
कस्योदाहरणम् ॥ १७ ॥ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादाजिण्यद्यते त-
द्वन्पत् ॥ १८ ॥ प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे, परत्र लि-
ङ्गम् ॥ १९ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भवोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥
तस्य द्रव्यवनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ प्रयत्नाद्यौगपद्या-
ज्ज्ञानाद्यौगपद्याच्चैकम् ॥ ३ ॥ प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनम-
नोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेष्टद्वेषप्रयत्नाध्यात्मनो लिङ्गानि
॥ ४ ॥ तस्य द्रव्यवनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ यज्ञदत्त
इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥ सामा-
न्यतो दृष्टावाविशेषः ॥ ७ ॥ तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ अहमिति
शब्दस्य व्यतिरेकाजागमिकम् ॥ ९ ॥ यदि दृष्टमन्वशमहं देवदत्तोऽहं
यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥ दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढतात् प्रत्य-
क्षरत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युप-
चाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ सन्दिग्धस्तुपचारः ॥ १३ ॥ अह-
मिति प्रथमात्मनिभावात् परत्राभावादर्यान्तरप्रत्ययः ॥ १४ ॥
देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्ययोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥
सन्दिग्धस्तुपचारः ॥ १६ ॥ न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुभि-
वयोर्ज्ञानं विषयः ॥ १७ ॥ अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वय-
तिरेकाज्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ सुखदुःखज्ञानवि-
षयविशेषादेर्नागम्यम् ॥ १९ ॥ व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥
आस्तमामव्याच्च ॥ २१ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

मदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ तस्य कार्य्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ का-
रणभावात् कार्य्यमात्रं ॥ ३ ॥ अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः

॥ ४ ॥ अविद्या ॥ ५ ॥ महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः
 ॥ ६ ॥ सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः
 ॥ ७ ॥ अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ८ ॥
 तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ तस्याभावादव्यभिचारः
 ॥ १० ॥ सङ्ख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागी पश्चात्परत्वे
 कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥ अरूपिष्वचाक्षु-
 षाणि ॥ १२ ॥ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
 तम् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथममान्दिकम् ॥

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्षद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम्
 ॥ १ ॥ प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न वि-
 द्यते ॥ २ ॥ गुणान्तरप्रादुर्भावाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ ३ ॥ अणुसं-
 योगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ तत्र शरीरं द्विरिधं योनिजमयोनिज-
 ॥ ५ ॥ अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥
 समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ सन्नयो-
 निजा ॥ १० ॥ वेदालिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमान्दिकम् ॥

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ तथा हस्तसंयोगाच्च
 मुंसले कर्म ॥ २ ॥ अभिघातने मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं
 हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ अभिघा-
 तान्मुसलसंयोगाद्वन्ते कर्म ॥ ५ ॥ आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥
 संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ नोदनेविशेषाभावात्तौर्ध्वं न
 तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ प्रयत्नविशेषात्तौदनविशेषः ॥ ९ ॥ नोदन
 विशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥ हन्तकर्मणा दारककर्मन्याया-
 तम् ॥ ११ ॥ तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ यत्नाभावे प्रमु-
 षस्य चलनम् ॥ १३ ॥ तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ मणि-

गमनं सूच्यमित्सर्पणमदृष्टकारणम् ॥ १५ ॥ इयावद्युगपत् संयोग-
विशेषः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्म-
कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च ॥ १७ ॥ संस्काराभावे
गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथममान्हिकम् ॥

नोदनाभिवातात् संयोगाच्च पृथिव्या कर्म ॥ १ ॥ तद्विशेषेणादृ-
ष्टकारितम् ॥ २ ॥ अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥
द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ नाड्यो वायुसंयोगादरोहणम् ॥ ५ ॥
नोदनापोदनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ वृक्षामित्सर्पणमित्यदृष्टका-
रितम् ॥ ७ ॥ अपां यातो विलयनं च तेजः संयोगात् ॥ ८ ॥
तत्र विस्फूर्नधुलिहम् ॥ ९ ॥ वैदिकं च ॥ १० ॥ अपा संयोगा-
द्विषागाच्च स्तनयित्तोः ॥ ११ ॥ पृथिवीकर्षणा तेजः कर्म वायुकर्म
च व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ अग्निरूर्ध्वज्वलन वायोऽस्तिर्यक्पवन-
मणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ हस्तकर्मणा मनसः
कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ आर्ध्वेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे
॥ १५ ॥ तदनारम्भ आत्मस्य मनसि शरीरस्य दुःखाभावः संयोगः
॥ १६ ॥ अपसर्पणपुष्पसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चे-
त्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ तदभावे संयोगाभावोऽप्यादुर्भागश्च मोक्षः
॥ १८ ॥ द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ तेनसो
द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥ दिक्रादावाकाशं च क्रियावद्वैधर्म्या-
त्तिष्ठित्यापि ॥ २१ ॥ एतेन कर्माणि गुणाच्च व्याख्यातः ॥ २२ ॥
निष्क्रियार्णां समरायः कर्मम्यो निषिद्ध ॥ २३ ॥ कारणं त्वसम-
वायिनो गुणाः ॥ २४ ॥ गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥ कारणेन
कालः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

उद्देशपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ आत्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिर्लिङ्गम्

॥ २ ॥ बुद्धिपूर्वा ददातिः ॥ ३ ॥ तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ आत्मा-
न्तरगुणानामात्मान्तरेऽन्तरणत्वात् ॥ ५ ॥ तदुष्टमोजने न विद्यते
॥ ६ ॥ दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ तस्य सममिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥
तदुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥ पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ सभे हीने
वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ हीने परे
त्यागः ॥ १४ ॥ सभे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ विशिष्टे
आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य प्रथममह्निकम् ॥

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टामाधे प्रयोजनादभ्युदयाय ॥ १ ॥ अभि-
वेनोपवासप्रसवार्थं गुह्यकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिद्वयप्रसन्न-
काष्ठनियमाश्चादृष्टाय ॥ २ ॥ चातुराग्रम्यमुपधा अनुधाश्च ॥ ३ ॥
भाषदोष उपवाज्जोऽनुपवा ॥ ४ ॥ यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्श प्रो-
क्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ ५ ॥ अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥
अर्थान्तरं च ॥ ७ ॥ अवतस्य शुचिमानादभ्युदयो न विद्यते निय-
मामावाद् विद्यते वाऽर्थात्तत्त्वाद् यमस्य ॥ ८ ॥ असति चाभावात्
॥ ९ ॥ सुखाद्रागः ॥ १० ॥ तन्मयत्वात् ॥ ११ ॥ अदृष्टश्च ॥ १२ ॥
जातिविशेषश्च ॥ १३ ॥ इष्ट्यद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥
तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥ आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

इति पष्ठाध्यायस्य द्वितीयमह्निकम् ॥

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ शक्तिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्य-
त्वादनित्याश्च ॥ २ ॥ एतेन नियेषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ अप्यु-
त्तेजसि वापी च नित्याद्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥ अनित्येष्वनित्या-
द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥ कारणगुणपूर्वकाः प्रविष्ट्यां पाकजाः ॥ ६ ॥
एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ अणोर्महत्तमोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्या-
ख्याते ॥ ८ ॥ कारणवस्तुत्वश्च ॥ ९ ॥ अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषाभावश्च ॥ ११ ॥ एक-
कालत्वात् ॥ १२ ॥ दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ अणुत्वमहत्तायोरणुत्वम-
हत्ताभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १४ ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च
गुणा व्याख्यातः ॥ १५ ॥ अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः
॥ १६ ॥ एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ अनित्येऽनित्यम्
॥ १८ ॥ नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥
अविद्या च विद्यालिंगम् ॥ २१ ॥ विषयान्नहानाकाशस्तथा चात्मा
॥ २२ ॥ तदभावादणुपनः ॥ २३ ॥ गुर्गेर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥
कारणे कालः ॥ २५ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथममह्निकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकयम् ॥ १ ॥ तथा पृथक्-
त्वम् ॥ २ ॥ एकत्वैकवृत्त्ययोरैकत्वैकवृत्त्याभावोऽणुत्वमहत्ता-
भ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न
विद्यते ॥ ४ ॥ भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ एकस्याभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते
॥ ६ ॥ कार्यकारणयोरैकत्वैकवृत्त्यवस्थाभावादेकत्वैकवृत्त्यत्वं न वि-
द्यते ॥ ७ ॥ एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ अन्यतरकर्मज उभय-
कर्मनः संयोगजश्च संयोगः ॥ ९ ॥ एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥
संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्ताभ्यां व्य-
ख्यातः ॥ ११ ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्ताभ्यामिति ॥ १२ ॥
युतसिद्धचाभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते ॥ १३ ॥
गुणत्वात् ॥ १४ ॥ गुणोऽपि विभाज्यते ॥ १५ ॥ निष्क्रियत्वात्
॥ १६ ॥ असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ शब्दार्थाकसं-
न्धौ ॥ १८ ॥ संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषश्च ॥ १९ ॥
सामयिकः शब्दादर्थान्त्ययः ॥ २० ॥ एकदिक्वाभ्यामेककालाभ्यां
सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरश्च ॥ २१ ॥ कारणपरत्वात् कारणाप-
रत्वाच्च ॥ २२ ॥ परत्वापरत्वयोः परत्वाप त्वाभावोऽणुत्वमहत्ता-

भ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ कर्मणिः कर्माणि ॥ २४ ॥ गुणैर्गुणाः
॥ २५ ॥ इहेदमिति यतः कथ्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥
द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥
ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविविक्तः ॥ ३ ॥ गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु
ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा-
भावात्तत एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥ सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु
॥ ६ ॥ द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् ॥ ७ ॥ गुणकर्मसु गुणकर्मभावा-
द्गुणकर्मपेक्ष न विद्यते ॥ ८ ॥ समवायिनः श्वेत्याच्छ्वेत्यवुद्धेश्व श्वेते
बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ द्रव्येष्वनितरेतरस्वरणाः ॥ १० ॥
कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिवुद्धीनां क्रमो न हेतु
फलभावात् ॥ ११ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथममान्हिकम् ॥

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्धचपेक्षम् ॥ १ ॥ दृष्टेषु
भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ द्रव्ये-
षु पञ्चात्मस्त्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥ भूयस्त्वाद् गन्धरत्नाच्च पृथिवी
गन्धदाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥ तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकम् ॥

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥ सद्यसत् ॥ २ ॥
असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादधर्मान्तरम् ॥ ३ ॥ सच्चासत् ॥ ४ ॥
यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतसृष्टे-
र्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥ तथाऽमवे भावप्रत्यक्षत्वञ्च ॥ ७ ॥ एते-
नापटोऽगौरवमश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम्
॥ ९ ॥ नास्तिप्रत्यये गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥
आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥ तथा द-

अन्यत्रेषु प्रयत्नम् ॥ १२ ॥ अममाहितान्त-करण उपसंहृतसमा-
धयस्तेषां च ॥ १३ ॥ तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥ आत्म-
समवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

इति नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति त्रिकम्
॥ १ ॥ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद्भवति ॥ २ ॥ एतेन-
शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं कारणमिय-
नर्थान्तरम् ॥ ४ ॥ अस्येदमिति बुध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ आत्मव-
नसो संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ तथा स्वप्न ॥ ७ ॥
स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥ धर्मोच्च ॥ ९ ॥ इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषा-
च्चाविद्या ॥ १० ॥ तद्वृद्धान्तम् ॥ ११ ॥ अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥
अपि सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विशेषाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः
॥ १ ॥ संशयनिर्णयान्तराभावाच्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥ त-
योर्निवृत्तिः प्रयत्नलैङ्गिकाम्याम् ॥ ३ ॥ अव्युत्थितमपि ॥ ४ ॥
सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्ट-
त्वात् ॥ ६ ॥ एकदेशे इत्येकस्मिन् विर पृष्ठभद्रं मर्मणि तद्वि-
शेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥

इति दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥ संयोगद्वय ॥ २ ॥
कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च
॥ ४ ॥ कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥ कारणकारणस-
मवायाच्च ॥ ६ ॥ संयुक्तसमवायादपेक्षैशेषिकम् ॥ ७ ॥ दृष्टानां
दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगेऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥ तद्वचनादास्ता-
यस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥ इति ॥

॥ ॐम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतैः ।
 पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयैः ॥ १ ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यवि-
 शेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निश्चेयस-
 हेतुः ॥ तच्चेन्नानेदनाभिव्यक्ताद्धर्मदेवैः ॥ अथ के द्रव्यादयः प-
 दार्थाः विद्ध तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति ॥ तत्र द्रव्याणि पृथिव्य-
 सेजोवायुवाक्शकालदिगात्ममनांसि सामान्यविशेषसंज्ञयोक्तानि नवैव
 तद्यतोत्तरेकेण संज्ञान्तरानभिधानात् ॥

गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंज्ञापरिमाणानृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा-
 परत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च कण्ठोक्ताः सप्तदश । च शब्द

१ हेतुं जगत्कारणमेतन्नेश्वरसद्भावे प्रमाणं दर्शितम् ।

२ अतः ईश्वरप्रणामादनु पश्चान्मुनिं प्रणम्य ब्रह्मा अतः शिष्यजिज्ञासातः यतोहि
 शूद्रूपयः शिष्या उपतेदुरतो वक्ष्यत इत्यन्वयाः अथवा अत इति स्वयंलोके पञ्चमी,
 अतं बुद्धिरर्थं मूलमर्थं समाहृत्येत्यर्थः ।

३ पदार्थां द्रव्याद्यमलेषां धर्माः साधर्म्यवैधर्म्यरूपा अनेन सगुण्ये शब्दे माना-
 स्थानेषु वितता एकात्र संनलस्य वक्ष्यन्त इति सप्रहः ।

४ उदय ऐश्वर्यमुद्रोषो ज्ञान तदेतर्कं निश्चेयस च ।

५ भावपदार्था एव प्राधान्येनोद्दिष्टा वेदितया अभावस्तु स्वस्वभावानि पृथग्

पावनितस्वेभ्यस्त्य नोदना श्रेष्ठा, अभिधानेनाभिव्यक्तसमुद्दिष्टान्निवृत्तिलक्षणा-
 स्मृताविरोगद्वया धर्मात्

८ किञ्चेति चकार. प्रथमलक्षणे, वैश्वं चेति चकारो वैधर्म्यसमूहये.

९ सामान्यसंज्ञा द्रव्यमित्यादिका, विशेषसंज्ञा पृथिवीत्यादिका.

१० मूलकारणेति शेषः, लोके केचन सौख्यम्.

११ कण्ठोक्ताः सूत्रकारेणासाधारणान्त्योद्दिष्टाः.

समुच्चितास्तु गुह्यवद्रवत्वस्त्रेहसंस्काराऽदृष्टशब्दाः । समैवेत्येवं चतुर्विं-
शतिर्गुणाः ॥ उत्क्षेपणाऽनक्षेपणाऽऽकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चत्रं
कर्माणि गमनग्रहणाद्भ्रमणरेचनस्पन्दनोद्भ्रज्जलनतिर्यक्पतनगमनोद्गमन-
नादयो गमनविशेषा एव न तु जात्यन्तराणि ॥

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्चेति । तच्चानुवृत्तिप्रत्ययकारणम् । तत्र
परं सत्ता महाविषयत्वात् । सा चानुवृत्तेरेव हेतुत्वात्सामान्यमेव ।
द्रव्यत्वाद्यपरमरूपविषयत्वात् । तच्च व्यावृत्तेरपि हेतुत्वात्सामान्यं स-
द्विशेषाख्यामपि लभते ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्यत्रान्विशेषा । ते च
स्वरूपव्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वाद्विशेषा एव ॥ अयुतसिद्धिर्नौमाया-
र्याधारभूतानां य संवन्ध इहेति प्रत्ययहेतुः स समवायः । एवं
धर्मैर्विना धर्मिणामुद्देशः कृतः ॥ यण्णामपि पदार्थानां साधर्म्यमस्ति-
त्याऽभिधेयत्वज्ञेयत्वानि । आश्रितत्वं चाऽन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः ॥
द्रव्यादीनां पंचानामपि समाधायित्वमनेकत्वं च । गुणादीनां पंचाना-
मपि निर्गुणत्वनिष्कित्यर्थे ॥ द्रव्यादीनां त्रयाणामपि सत्तासम्पन्नः
सामान्यविशेषवत्त्वं स्वममवयवार्थशब्दाभिधेयत्वं धर्माधर्मनर्तृत्व च ॥

१ यथायदसमुच्चिता भाष्यादसूत्रितत्वेव्यभ्युपगमसिद्धान्तन्यायेन सिद्धगुणभावाभ्य-
शब्देन समुच्चिताऽस्वशब्देन विभागसूत्रे सगृहीताः । एव च विभागसूत्रे व्युत्पन्ना
द्वौनोऽपि न,

२ इत्येव कण्ठोक्त्या समुच्चयेन चैरुतया

३ नमनोऽन्नमगादयः । पा २ पु

४ अनुगतप्रतीतिकारणम्

५, अन्योन्यपरिहारेण पृथगाव्यवस्थितानाम्

६ इह तन्तुषु प० इत्यादि.

७ स्वसमवायोऽर्थशब्दाभिधेयत्व च पा २ पु । त सू अर्थ इति द्रव्यगुण-
कर्मसु । ८ । २ । ३ ।

८ चित्तिनिविद्रभावनविष्टया द्रव्यादीनां तद्देतुत्व न स्वरूपतः । सामान्या
दिषु स्वरूपतो द्रव्यादिव्यमनन्तभावं भावनावेषो न सम्भवति । नित्यत्वेनाया-
पारत्वात् । अनियममायोगेनायापारिवात् । स्वाभ्यासवच्छेदमात्रेणैवोपयुज्यन्ते इति
न तेषां तद्देतुत्वम्.

कार्यत्वानित्ये कारणकृतामेव । कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्या-
दिभ्यं द्रव्यादीनां त्रयाणां कारणत्वं द्रव्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्य-
द्रव्येभ्यः । सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसूतत्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्य-
त्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वं च ॥
पृथिव्यादीनां नवान्नमपि द्रव्यत्वयोगः स्वात्मन्यारम्भकत्वं गुणवत्त्वं
कार्यकारणाविरोधैकमन्त्यविशेषवत्त्वम् ॥

अनाश्रितत्वानित्यत्वे चान्यत्रावयविद्रव्येभ्यः ॥ पृथिव्युदकाज्वल-
नपवनाममनसामनेकत्रयाऽपरजातित्वे ॥ क्षितिनलज्योतिरनिलमनसा
क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वाऽपरत्ववेगवत्त्वानि ॥ आकाशकालादिगात्मना
सर्वगतात्वं परममहत्त्वं सर्वसंयोगिसमानदेशत्वं चेति ॥ पृथिव्यादीनां
पञ्चानामपि भूतत्वेन्द्रियप्रकृतित्वात्तद्वैकान्द्रियमाहाविशेषगुणवत्त्वा-
नि ॥ चतुर्णां द्रव्याारम्भकत्वरपक्षरत्त्वे ॥ त्रयाणां प्रत्यक्षत्वद्रव्यत्व-
रूपरत्त्वानि ॥ द्वयोर्गुत्वं रसवत्त्वं च ॥ भूतात्मना वैशेषिकगुणव-
त्त्वम् ॥ क्षिप्रुदकात्मना चतुर्दशगुणवत्त्वम् ॥ आकाशात्मना क्षणि-
कैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥ दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वं ॥ सर्वोत्प-
त्तिमता निमित्तकारणत्वं च ॥ क्षितितेजसोर्नैमित्तिकद्वयव्योम ॥
एवं सर्वत्र साधर्म्यं विपर्ययाद्वैधर्म्यं वाच्यमिति ॥ इहेदानीमेकैकशो

१ कारणत्वं च ज्ञातृधर्मेतरकारणविश्वया परिमाण्डलमेव पारिमाण्डल्य पारि-
माण्डल्य परिमाणुपरिमाणम् आदिना परममहत्त्वादयम्.

२ स्वात्मनेव सत्यं न तु द्रव्यादिव सत्ताश्रयत्वेन । सत्ताविरह इति यावत्.

३ अनुगतान्द्रिरेव हि सामान्यादित्रये प्रमाण लक्षणम्.

४ कार्यकारणयोरेकतरेणापि द्रव्यगताय न विरुध्यते.

५ इन्द्रियप्रकृतित्वमिन्द्रियोद्भूतत्वं तत्त्वानामित्यत्वेऽप्यवच्छिन्नानवच्छिन्नमे-
कैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् । प्रकृतिशब्दः स्वभावार्थो वा । मनोव्यवच्छेदाय तु सन्निहित
बाह्यपदमनुगन्धेयम्.

६ चान्य स्वधर्मत्वा गुणा वाच्यं शिष्यैर्वाह्यमिति साधर्म्यं वैधर्म्यं च विर-
यंयात् । पा २ प तदायमर्थः । एवमनेन न्यायेन सर्वत्र साधर्म्यं यत्तदेव विप-
र्ययद्वयावृत्तेर्वैधर्म्यं तदेव विपर्ययादनुवृत्ते साधर्म्यं वाच्यं गुणेत्यादि

वैधर्म्यमुच्यते ॥ पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात्पृथिवी । रूपरसगन्धस्पर्शस-
 न्ध्यापीरमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वाद्रवत्वसंस्कारवती ।
 एते च गुणनिवेशाधिकारे रूपादयो गुणविशेषाः सिद्धाः ।
 आशुषवचनार्त्तं सप्तसङ्ख्यादयः । पतनोपदेशाद्गुरुत्वम् । अग्निः
 सामान्यवचनाद्द्रवत्वम् । उत्तरकर्मवचनात्संस्कारः । शिर्तावेवं गन्धः ।
 रूपमनेकप्रकारं शुक्लादि । रसश्च पञ्चविधो मधुरादिः । गन्धो द्वि-
 विधः सुरभिरसुरभिश्च । स्पर्शोऽस्या अनुष्णाऽशीतत्वे सति पाकजः ।
 सा तु द्विविधा नित्याऽनित्या च । परमाणुवृक्षणा नित्या । कार्पल-
 क्षणा त्वनित्या ॥ सा च स्वैर्याद्यवयवसन्निवेशविशिष्टा । अपरजाति-
 बहुत्वोपेता शयनासनाद्यनेकोपकारकरी च । त्रिविधं चास्याः कार्यं
 शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोतिर्जं च ।
 तत्रायोनिजमनपोक्षितशुक्रशोणितं देवर्षीणां शरीरं धर्मविशेषसहिते-
 भ्योऽणुभ्यो जायते ॥

- १ इत्युक्तेण इदानीमवसरप्राप्तौ एवेकश एकेकनिष्ठ वैधर्म्यमितरापेक्षयैनि
 बोध्यम्,
 २ गुणानां निवेशो द्रव्यादिषु समवायः स प्रतिपाद्यत्वेनाधिक्रियतेऽस्मिन्निति,
 गु-२ः द्वितीयोऽप्यावस्तत्र । २ ए. विनिवेश इति पा.
 ३ सिद्धाः सूक्ष्मावचनान्, तथा च. सू. रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । २।१।१
 ४ वृत्तं च रूपिन्द्रियसमवायाद्वाक्षाणामि । २।१।१।१ इति सूत्रे सरूपादीनां आशु-
 षवत्वे हेतुत्वेन रूपिन्द्रियसमवाय उक्तः । न चाऽसिद्धस्य हेतुत्वमतस्तेपि रूपस्या पृ-
 थिव्यां ह्यसिद्धा अपि न रणन्यायतः,
 ५ अयोगाभावे गुरुत्वात्पतनम् । २।१।१।७ इति सूत्रे पतने गुरुत्वस्य हेतोस्तद्देशा-
 त्पतनवत्यां पृथिव्यां गुरुत्वमपि सिद्धं यतो नासिद्धस्य हेतुत्वम्,
 ६ सर्पिर्जन्तुमण्डितानामग्निसंयोगात्तद्रवत्वमग्निः सामान्यम् । २।१।६। सूत्रे,
 ७ नोदनादायमिवो. कर्म, तत्कर्मकारिताय संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च
 २।१।१।७ इति सूत्रे पार्थिवे ह्यो उत्तरकर्मणि सत्त्वरकारणत्वेन कथनात्तोऽपि
 हि तत्र सिद्धः,
 ८ गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वे व्यवस्थिते पृथिवीत्वावयवस्यावयवान्गुणविशेषान्दर्शयति शि-
 ताविति । एव वारित्वमपि ज्ञेयम्,

शृद्रन्तूनां यातनाशरीराण्यधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्यो जायन्ते ।
 शुभशोणितसन्निपातजं योनिमम् । तच्च द्विविधम् । जरायुजमण्ड-
 जं च । मानुषशुमृगाणां जरायुजम् । पक्षिसरीसृपाणामण्डजम् ।
 इन्द्रियं गन्धव्यञ्जकं सर्वप्राणिनां जलजनमिमूत्रैः पार्थिवव्यवैरा-
 रब्धं घ्राणम् । विषयस्तु द्व्यणुकादिप्रक्रमेणाख्यस्त्रिविधो मृदावा-
 णस्पावरलक्षणः । तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टिकादयो मृद्विहारा ।
 पाषाणा उपलक्षणवज्रादयः । स्थावरास्तृणगुल्मीपाधितर्लतावितान-
 वनस्पतय इति ॥

अपवाभिसम्बन्धाद्वापो रूपरसस्पर्शद्रवत्वस्नेहसङ्ख्यापरिमाणदृष-
 कत्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वगुल्वसंस्कारवत्स्यः । एते च पूर्वव-
 त्तिस्त्रेधाः । शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः । स्नेहोऽम्भस्येवासां-
 सिद्धिकत्वं च द्रवत्वम् । तास्तु पूर्ववद्विविधाः नित्याऽनित्यभावात् ।
 कार्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् । तत्र शरीरमयोनिजमेव
 वरुणलोके प्रसिद्धम् । पार्थिवव्यवैरोपष्टम्भाच्चोपयोगसमर्थम् । इन्द्रिय
 रसव्यञ्जकं सर्वप्राणिनां विजातीयावयवार्थानभिभूतेर्जलोपवैराग्य-
 रसनम् । विषयस्तु सारित्समुद्रहिमकरकादिः ॥

१ यातना पीडा.

२ गन्धज्ञानजनकम्.

३ गुल्मा एकमूलाः शरीरेषु प्रभूतव्यः..

४ रुता बहो.

५ एते रूपादयः पृथिव्यामिवाऽप्यपि वचनादिना सिद्धा एवमेवऽपि योजनीयम्.

६ उपष्टम् एतेन शरीराणामेकैकमुतप्रकृतिकत्वं दर्शितम् । य पञ्चात्मकत्वमन्यत्स-
 र्वापत्तेर्नापि चञ्चलमकत्व गुणान्तरानुपपत्तेः विजातीयोऽवयवसंयोगस्य द्रव्याना-
 म्भक्त्यादपि न ज्ञानाप्रकृतित्वम् । उपष्टम्भकतया तु विजातीयावयवसंयोग इष्ट-
 एव, तथा च नेतेरेतदणुप्रतीतिरसपत्तिरपि चोपयोगसमर्थानि जलोपादिशार्दिगमि.

७ रसोपलम्भकम्, पा. २ पु.

८ अन्य वयवा पा. २ पु.

९ अनभिभूतेरमन्दीरुते.

१० कर्कादिरिति, पा. २ पु.

तेजस्वाभिसम्बन्धात्तेजोरूपस्पर्श संख्यापरिमाणप्रत्यक्षवासंयोगवि-
नागपरत्वाऽपरत्वद्रवत्वसंस्कारवत्पूर्ववदेवौ सिद्धिः । शुरुभास्वरं च
रूपम् । उष्ण एव स्पर्शः । नैमित्तिकं च द्रवत्वम् । तदपि द्विविधम-
णुकार्यभावात् । कार्यं च चरीरादित्रयम् । शरीरमयोनिजमेवादित्य-
लोके पार्थिवाऽवयवोपष्टम्भाच्चोपयोगसमर्थम् । इन्द्रियं रूपव्यञ्जकं
सर्वप्राणिनामन्याऽवयवाऽनाभिभूतैस्तेजोऽवयवैरारब्धं चक्षुः । विषय-
संज्ञकं चतुर्विधम् । भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं च तत्र भौमं कष्टेन्द्र-
नप्रभवमूर्ध्वज्वलनस्वभावं पचनस्वेदनादिसमर्थम् । दिव्यमग्निवन्
सौरविद्युदादि । मुक्तस्याहारस्य रसादिपरिणाममर्थमुदर्यं निरिन्ध-
नम् । आकरजं च सुवर्णादि । तेन संयुक्तमवायाद्रसाद्युपलब्धिरिति॥

वायुत्वाभिसम्बन्धाद्वायुः स्पर्शसंख्यापरिमाणप्रत्यक्षवासंयोगविभाग-
परत्वाऽपरत्वसंस्कारवान् । स्पर्शोऽस्यानुष्णाशीतत्वे सत्यपाकजः गु-
णनिवेशाधिकारसिद्धः । अरूपिष्वचाक्षुषवर्चनानात्सत्संख्यादयः । तृ-
णे कर्मरचनासंस्कारः । स चायं द्विविधोऽणुकार्यभावात् । तत्र क्वा-
र्येक्षणश्चतुर्विधः । शरीरमिन्द्रियं विषयः प्राण इति । तत्रायोनि-
जमेव शरीरं मरुतां लोके पार्थिवावयवोपष्टम्भाच्चोपयोगसमर्थम् ।
इन्द्रियं सर्वप्राणिनां स्पर्शोपलम्भकं पृथिव्याद्यनभिभूतैर्वाऽवयवैरा-
रब्धं सर्वशरीरव्यापि त्वक् । विषयस्तूपलम्भ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः
स्पर्शशब्दधृतिरूपवद्विस्तित्यगमनस्वभावको मेघादिप्रेरणवारणादि-

१ पृथिव्यादिवत्.

२ सर्वप्राणिनां रूपव्यञ्जकम्. पा. २ पु.

३ निरिन्धनमिति. स. १ पु.

४ चेति न २ पु.

५ तत्र सुवर्णादौ स्वययुक्तपृथिव्यादिसमवायाद्रसादिप्रतीतिः । आदिना पीतिम-
गुणवयो. सप्तहं.

६ मिद्धं सूत्रस्यवचनान् तथा च सू. वायु स्पर्शवान् । २।१।१।

७ अरूपिष्वचाक्षुषाणि । २।१।२। इति सूत्रेण कथनान्, सिद्धा इति अनुवृत्तम्.

८ त्वे कर्म वायुसंयोगान् । ५।१।१। इति सूत्रेण.

समर्थः । तस्याऽप्रत्यक्षस्यापि नानात्वं सम्पृच्छनेनानुमीयते । सम्पृच्छने पुन समानजात्योर्वाद्योर्विद्वद्विद्विभूययोः संक्षिपातः । साऽपि तृणादिगमनेनानुमितेन सावयविनोरैर्ध्वगमनेनानुमीयते । प्रणिणोऽन्तःशरीरे रसमलगतूनां प्रेरणादिहेतुः एकः सन् क्रियाभेदादशरीरादिसंज्ञां लभत इति ॥

चेतुर्णीं महाभूतानां सृष्टिसंहारविधिरुच्यते । ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले संसारे विज्ञाना प्राणिनां निशि विश्रामार्थं सरुलभुवनपतेर्महेश्वरस्य संमिहीर्षमिमकालं शरीरमिदमहामूतोषनिचन्धकार्णा सर्वात्मगतादृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छात्मागुसंयोगमकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियस्तराणां विभागास्तेऽस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाप्नन्तौ विनाशः । तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव ऋषेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः । ततः प्रविभक्ता परमाणोऽवतिष्ठन्ते । धर्माधर्मसंस्कारानुनिद्धाश्चात्मानेस्तावन्तमेव कालम् । ततः पुनः प्राणिनां भोगमृतये महेश्वरस्य सिद्धिज्ञानन्तरं सर्वार्थगन्वृत्तिलब्ध्याऽदृष्टोपक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्यष्टुकादिक्रमेण महान् वायु समुत्पन्नो नभसि दौव्यमानोऽस्तिष्ठति । तदनन्तरं तरिभन्नेव वायवाग्न्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव ब्र-

१ समानभवयोः पा २ पु जवो वेगः

२ सावयविनोर्वाद्योः

३ जयमाशय । वाय्वो सम्पृच्छनेन तयोर्ध्वगमन भवति । नदीप्रवाहस्ये पयसोरेव । तेन च तृणादीनामध्वगमन, एव च प्रत्यक्षेणानेनाप्रत्यक्षस्यैव वाय्वोर्ध्वगमनस्यानुमानेनानुमानसिद्धेताप्रत्यक्ष सम्पृच्छनस्य, तेन च वायोनानात्वं सिद्धमन्यथा वायोरेकत्वं सम्पृच्छनानुपपत्त्या तयोर्ध्वगमनानुपपत्तेस्तृणाद्यध्वगमनस्यापि प्रत्यक्षसिद्धस्यानुपपत्तिरभ्यान् नानात्वे स वायोवायुसम्पृच्छन नानात्वलिङ्गम् २।१।१५।

४ वृत्तिनिरोधे व्यापारोपरमे नव यन्तसमुच्छेदे । तेषांसति, ध्वन्यावन्तर पुनः शरीरादिसम्बन्धानुपपत्तेस्त्यतोच्छिन्न दृष्टमकालमिस्तद्व्यवनामभेदात्तेऽ

येन महान्सलिलोनेषिस्तत्रः । पक्षेयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं
तस्मिन्नेव पाधिरेभ्यः परमाणुभ्यो द्यगुग्मादेरुपेण समुत्पन्ना महापृ-
थिवी संहताऽवतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्यः पर-
माणुभ्यो द्यगुक्तादिकमेणोत्पन्नो महान्तेजोराशिर्देशेयमानस्तिष्ठति ।
एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महायूतेषु महेश्वरस्याभिध्यानमार्गस्यैतसेभ्यो-
ऽणुभ्यः पार्थिवान्सहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते । तस्मिन्श्चतुर्वदनरु-
मलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितमुत्पार्थं प्रजासर्गे
नियुक्ते । स च महेश्वरेण नियुक्तो ब्रह्माऽतिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः
सर्वप्राणिनां कर्मविपाकं विदेत्वा कर्मनुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान्प्र-
जापतीन् मानसान् मनून् देवर्षिपितृगगान् मुखमाहूरादतश्चतुरो
वर्णनयानि चोच्चारयानि भूतानि सृष्ट्वा आशय दुरुर्षैर्ममज्ञानवैरा-
ग्यैश्वर्यैः संयोजयतीति ॥

आकाशकालदिशमेतैश्चन्द्रादपरजात्यभावे धारिभाषिक्यस्ति तत्रः
संज्ञा भवन्ति आकाशं कालो दिगिति । तत्राकाशस्य गुणाः श-
ब्दसङ्ख्यापारिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । शब्दः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारण-
गुणपूर्वकतयादयार्जनद्रुग्भाविवादाध्रवादन्धत्रोपेक्षत्वे च न स्पर्शवद्वि-
शेषगुणः । बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादात्मान्तरगाह्यत्वादात्मन्यगमवायाद-

१ सङ्ज्ञा पक्षीभूता.

२ अग्निः पानमात्रान्, एवमस्तु, इतीच्छामात्रान् तु व्यापारान्तरान्

३ परमाणुभ्यः पा. २ पु.

४ उपाय अभिध्यानमात्रादित्यनुपपन्नते, एव निष्कृष्ट इत्यशङ्कि

५ एषा ह्यदिशुर्गिर्योनिर्नैव तत्रोच्चार्यमविशेषमहर्तुनेऽभ्योऽणुभ्योवचा चोऽधर्म-
विशेषसहर्तुनेभ्यो जायते ब्रह्माऽयोनिसोऽतिप्रापितवर्मविशेषसहर्तुनेभ्योऽणुभ्यो जायते-
इत्यभ्यासान्तरान्.

६ अत्रापि वसन्ता वनेति कर्माणि तत्रा शेरत्वे फलदानाय

७ तान्निग्रय.

८ उपापद्धयभावित्वमात्रवत्त्वाभिमतकालीननारायणतियोगित्वम्

९ अन्धत्र श्रीत्रेदेशे.

हङ्कारेण विभक्तग्रहणाच्च नात्मगुणः । श्रोत्रग्राह्यत्वाद्द्वैतैविकगुणभा-
वाच्च न दिक्कालमनसम् । (पारिशेष्याद्गुणो मूत्वाकाशस्याविशेषे
लिङ्गम् । शब्दशैलेष्वाविशेषादेकत्वं भिद्वम् ।) तदनुक्तिर नात्पृथक्त्वम् ।
विभुवर्चनत्परममहत्परिमाणम् । शब्दकारणरचनेत्ययोगविभागी ।
अतो गुणवचनादनोश्चिन्तत्वाच्च द्वैतम् । समानात्मनजतीयकारणा-
भावाच्च नित्यम् । सर्वगणिनां शब्दोपलब्धौ निमित्तं श्रोत्रमात्रेण
श्रोत्रं पुनः ध्वन्यामेवरसंज्ञकं नभोदेशः शब्दनिमित्तोपयोगप्रपञ्च-
र्माऽधर्मेतिभेदः । तस्य च नित्यत्वे सति उपनिगन्धसङ्घातवाङ्मा-
धिर्यम् ।

कालः पराऽपरश्चैतैरुच्यैवपद्यायौमपद्याचिराक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः ।
तेषां विषयं पूर्वप्रत्ययविलक्षणानां प्रत्ययानामुत्पत्तावन्धनिमित्तम-
भवाद्यद्वयं निमित्तं स कालः सर्वकार्याणामुत्पत्तिस्थितिविनाशहेतुः ।
तद्यप्यदेशार्तं क्षणलवनिमेषकण्टकगमहूर्तयामाहोरानावर्तमासमासर्व-
यनरूपयुगारूपमन्वन्तरप्रलयव्यवहारहेतुः । तस्य गुणा-
सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । काललिङ्गाविशेषादेकत्वं

१ शब्दरूपस्य लिङ्गस्याविशेषादुक्तिरित्येव नानात्वाऽमाधकत्वान् विशेषलिङ्गा-
भावाच्चेत्यपि बोध्यम्.

२ तदनुविधानात्तदेकत्वमनुविधानाग्नियमेनानुवर्तनापृथक्त्वमेवपृथक्त्वमस्ति चा-
नुविधानं यत्र यत्रैकत्वतरेष्वेवपृथक्त्वमिति.

३ विभक्तग्रहणाकाशमन्थौ चामा ७।१।२२ इति सूत्रेण.

४ संकीर्णाद्विभागश्च शब्दश्च शब्दनिमित्तः ७।२।३१ इति सूत्रे भाट्टव्याऽन-
मराधिकारणयोरेव सयोगविभागयोर्वचनास्तिद्ध समवधिकारणवत्समुत्तिवम्.

५ गुणवचनात् पा. १ पु. गुणनामेवपृथक्त्वाद्गुणा वचनास्तिद्ध गुणिनो द्रव्यम्.

६ अनाश्रितानां द्रव्यानाम्भित्वात्. लक्षणमन्वयकानां धर्माऽधर्मादीनां वेक-
न्याद्विधेयान् २ पु. वेधुर्गोदित्येव पाठः.

७ तेषां प्रत्ययानां विषये पाठौ. २ प. विषयेषु. पा.

८ कापोत्पत्त्यादिव्यपदेशान्. भात-वर्वाहलो व्यपदेशः.

९ हेतुश्च. पा. २ पु.

सिद्धम् । तदनुविधानादेरत्वम् । कारणे काल इति वचनात्परमह-
त्परिमाणम् । कारणपरत्वादिति वचनात्संयोगः । तद्विनाशाद्विभागः ।
तस्याकाशादृढव्यक्तानित्यत्वे सिद्धे काललिङ्गाविशेषादजसैकत्वे सर्व-
कार्याणां प्रारम्भक्रियाभिर्निर्वृत्तिस्थितिनिरोधोपाधिभेदान्मणिरूपान-
कथद्वा नानात्वोपचार इति ॥

दिवर्षावरादिप्रत्ययलिङ्गाः । मूर्तद्रव्यमपि कृत्व मूर्तत्वेन द्र-
व्येषु अस्मादिदं पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेनोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिण-
पश्चिमेनोत्तरपूर्वेणाधस्तादुपरिष्ठाचेति दश प्रत्यया यतो भवन्ति सा
दिशेति । अन्वयनिमित्तसम्भवात् । तस्यास्तु गुणाः सङ्ख्यापरि-
माणवृत्तसंयोगविभागाः कारवदेते सिद्धाः । दिग्लिङ्गाविशेषाद-
जसा दिश एकत्वेऽपि परमर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोकव्यवहारार्थं मेरुं
प्रदक्षिणमारुतमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयोगास्तेषां लोकपालपरि-
गृहीतानां दिक्प्रदेशानामेवार्थाः प्राच्यादिभेदेन दशविधाः सङ्गाः
कृताः । ततो मन्त्र्या दश दिशः सिद्धाः । तासां देवतापरिग्र-
हणादानीं मुनर्दशस्तथा भवन्ति । माहेन्द्री वैश्वानरी याम्या नैर्ऋती वा-
रुणी वायव्या कौर्मेयैशानी ब्राह्मी नागा येति ॥

आत्मत्वमिममन्वाद्यात्मा । तस्य सोऽस्यादर्शित्यक्षत्वे सति कां.

१ कारणे काल । १७।१।२५। परादिप्रत्ययकारणे द्रव्ये काल इति समाख्याना
सादृश्यव्यवस्थे च सर्वदेहाभ्युपगमाभावेन कालस्य व्यापकतामन्तरेणासम्भवं-
सिद्ध कारणे काले परममहत्परिमाणम्.

२ कारणापरत्वात्कालापरत्वाच्च । १७।२।२२। इति सूत्रेण परत्वात्प्राक्काल-
त्पत्तो, असमवायिकारणस्य कालसिद्धसंयोगस्य कथनादिति काले संयोगः.

३ यथा जवाद्युपरिगतान्मणेरुपमन्यकाककर्तृत्वाच्च यावदस्यैकस्यापि नानाव-
भेदमत्रापि.

४ अन्वर्षा योगिता.

५ मन्त्र्या उपचारतः ~

६ सोऽस्यान् अन्वयत्वात्

७ वरुणी वा २ ४

रणैः शब्दाद्युपलब्ध्यनुमितैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते । वा-
 स्यादीनां करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वदर्शनात् । शब्दादिषु प्रसिद्धां च
 प्रसाधकोऽनुमीयते । न शरीरेन्द्रियमनसामज्ञत्वात् । न शरीरस्य
 चैतन्यं घटादिवत् भूतकार्यत्वात् । मृते चाऽसम्भवेत् । नेन्द्रियाणां
 करणत्वादुपहतेषु विषयासान्निध्ये चानुस्मृतिदर्शनात् । नापि मनसः
 कारणान्तराऽपेक्षत्वे युगपदालोचनानुस्मृतिदर्शनप्रसंगात्स्वयं करण-
 भावाच्च । परिशेषादहमकार्यं ज्ञानं तेनात्मा समधिगम्यते । शरीर-
 समवायिनीभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहारयोग्याभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां
 रथकर्मणा सारथिवत्प्रयत्नवान् विग्रहस्याधिष्ठाताऽनुमीयते । प्राणा-
 दिभिश्च, कथं शरीरपरिगृह्यते वायौ विरूढतर्कदर्शनात् भस्मा-
 ध्माधितेव । निमेषोन्मेषणकर्मणा नियतेन दारुयन्त्रप्रयोक्तृव । दे-
 हस्य वृद्धिभग्नसतसंरोहणाभ्या गृहपतिरिव । अभिमतग्राहक-
 करणसम्बन्धनिमित्तेन मन कर्मणा गृहकोणोपलम्बकदारकं इव ।
 नयनविषयालोचनानन्तरं रसानुवृत्तिक्रमेण रसनविक्रियादर्शनादनेक-
 गवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकवदुभयदर्शां कश्चिद्विज्ञायते । सुखदुःखेच्छाद्वेष-
 प्रयत्नैश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते । एते, नै च शरीरेन्द्रियविशेषगुणाः ।
 कस्मात् । अहङ्कारौक्यवाक्यताभावात् । प्रदेशवृत्तिरादयर्बुद्ध्याभा-
 वित्वाच्चाद्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वात् तथाहंशब्देनापि श्रयिष्वादिशब्दव्याति-
 रेकादिति । तस्य गुणाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नवर्माऽधर्मसंस्का-
 रसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः । आत्मलिङ्गाधिकारे बुद्ध्याद्य-

१ प्रसिद्ध्या ज्ञानेन.

२ अभिमतविषयग्राहककरणसम्बन्धनिमित्तमन.कर्मणा पा. २ पु

३ गृहकोणव्यवस्थितपेलकप्रेक्षक-पा. २ पु. पेलकः वन्दुनविशेष..

४ दारुणे वाक्कः

५ तेच न-पा. २ पु

६ प्रदेशवृत्तित्वात् अत्राप्यवृत्तित्वात्

प्रयत्नान्ताः सिद्धाः । धर्माधर्मावात्मान्तरगुणानामकारणत्वरचनाति ।
 संस्कारः स्मृत्युत्पत्तौ । व्यवस्थावचनात्सङ्ख्या । पृथक्त्वमप्यत
 ऐव । तथा चात्मेति वचनोत्परममहत्परिमाणम् । (सन्निकर्षजत्वात्सु-
 खादीनां संयोगः । तद्विनाशकत्वाद्विभाग इति । मनस्त्वाभिसम्ब-
 न्धान्मनः । सत्यप्यात्मेन्द्रियार्थमाश्रित्ये ज्ञानमुखादीनामभूत्वोदयति ।
 दर्शनात्कारणान्तरमनुमीयते श्रोत्राद्यव्यापारे स्मृत्युत्पत्तिदर्शनात्
 बाह्येन्द्रियैरगृहीतसुखादिग्राहकान्तराऽभावाच्चेति । तस्य गुणाः सं-
 स्थापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वसंस्काराः । प्रयत्नज्ञा-
 नायौगपदवचनात्प्रतिशरीरमेकत्वम् । पृथक्त्वमप्यत एव तदभाव-
 यचनादेषुपरिमाणम् । अपसर्पणोपसर्पणवचनात्संयोगविभागौ । मूर्त्त-
 त्वात्परत्वाऽपरत्वसंस्काराश्च । अस्पर्शवत्त्वाद्दूष्यानास्मकत्वम् ।
 त्रितयावत्वान्मूर्त्तत्वम् । साधारणाविग्रहवत्त्वप्रसंगादज्ञम् । करणभा-

१ सिद्धा वचनात् तयाच. सू—इन्द्रियान्तरविकाराः गुप्तदुष्येष्टद्वेषप्रयत्नाध्या-
 स्मनो लिङ्गानि ३।२।१।

२ आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरे कारणत्वात् ६।१।५। धर्माधर्मावात्मान्तरगुणेष्व-
 ष्माणान्तरगुणानामकारणवचनात्. पा. २ पृ. आत्मान्तरगुणा धर्माधर्मा.

३ वचनादिनि शेषतश्चा व स्मृत्युत्पत्तौ संस्कारस्य कारणतया वचनात्स्मृत्याधये
 संस्कारः सिद्धः कार्यकारणयोरेकाविकरण्यात्. सू. आत्ममनसोः संयोगविशेषात्सं-
 स्काराच्च स्मृतिः ९।२।६.

४ व्यवस्थानो नामा ३।२।२०।

५ अत एव संख्यात एव, तदनुविधानात्पृथक्त्वं सिद्धम्.

६ विभयान्तराकारास्तथा चान्ता ७।१।२२।

७ अमोक्षपत्ति. पा. २ पृ.

८ प्रयत्नायौगपदाज्ञानायौगपदाच्चेत् ३।२।६।

९ आमेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य मायोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ३।२।१। रूप-
 नेन तदभावस्य ज्ञानाभावस्य मनोलिङ्गत्वेन वचनादुप्येव मनः सिद्ध भवति । विमुक्ति
 हि सर्वेन्द्रियसन्निकर्षात्सर्वज्ञानोत्पत्तौ ज्ञानभासोऽनुपपन्नः.

१० अपसर्पणमपसर्पणमित्यादि ५।२।१५। मूर्तेण अपसर्पणं पूर्वदेहादुत्पन्नमपस-
 र्पणं देहान्तरे प्रवेश इति मनःकर्मविशेषयोः वचनात्पूर्वदेहविभागोत्पत्तिर्देहसंयोग-
 मिदो सिद्धो मनसि संयोगविभागे.

वाधपरार्थम् । गुणवत्तत्तद्रूपम् । प्रयत्नाऽदृष्टपरिमावशादाशुसञ्चरि-
त्वमिति । इति द्रव्यपदार्थः समाप्तः ॥

रूपादीनां गुणानां सौपां गुणत्वाभिपद्यन्तो द्रव्याश्रितत्वं नि-
श्चितप्रत्वं निर्गुणत्वं च । रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वाऽपरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्ने-
हवेगात्तमूर्तगुणोः । बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेपप्रयत्नधर्माऽधर्मभावशब्दा
अमूर्तगुणैः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा उभयगुणाः । सं-
योगविभागद्वैतपृथक्त्वादयोऽनेकाश्रिताः शेषास्त्वैकैकवृत्तयः । रू-
परसगन्धस्पर्शस्नेहसौमिदिकद्रवत्वबुद्धि मुखदुःखेच्छाद्वेपप्रयत्नधर्माध-
र्मभावनाशब्दा वैशेषिकगुणाः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागप-
रत्वाऽपरत्वगुरुत्वैकैकवृत्तयः सानान्यगुणाः । शब्दस्पर्शरू-
परसगन्धा बाह्यैकैन्द्रियग्राह्याः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभा-
गपरत्वाऽपरत्वद्रवत्वस्नेहवेगात्तदीन्द्रियग्राह्याः । बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वे-
पप्रयत्नासंयन्तःकरणग्राह्याः । गुरुत्वधर्मधर्मभावना अतीन्द्रियाः ।
अपाकजरूपरसगन्धस्पर्श परिमाणैकैकवृत्तयः गुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगाः
कारणगुणपूर्वकाः । बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेपप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा
अकारणगुणपूर्वकाः । बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेपप्रयत्नधर्माधर्मभावनाश-
ब्दतूलपरिमाणोत्तरसंयोगनैमित्तिकद्रवत्वपरत्वापरत्वपाकजाः संयोगजाः
संयोगविभागवेगाः कर्मजाः । शब्दोत्तरविभागौ विभागौ । परत्वा-
ऽपरत्वद्वैतद्विपृथक्त्वादयो बुध्यपेक्षाः । रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शश-
ब्दपरिमाणैकैकवृत्तयः समाननात्यारम्भकाः । मुखदुःखेच्छा-
द्वेपप्रयत्ना असमाननात्यारम्भकाः । संयोगविभागसंख्यागुरुत्वद्रवत्वो-
ष्णस्पर्शज्ञानधर्माधर्मस्काराः समाननात्यारम्भकाः । बुद्धि-
मुखदुःखेच्छाद्वेपभावनाशब्दाः स्वाश्रयसमवेतारम्भकाः । रूपरसग-

१ मूर्तगुणाः पा. २ पु.

२ अमूर्तगुणाः पा. २ पु.

३ द्रव्यविशेषव्यापका असाधारणगुणाः.

न्यस्पर्शपरिमाणस्नेहप्रयत्नाः परत्रोरम्भकाः । संयोगविभागसंख्यैकद्वय-
वत्त्वगुरुत्वद्रवत्ववेगधर्माधर्मास्तुभयत्रारम्भकाः । गुरुत्वद्रवत्ववेगप्रयत्न-
धर्माधर्मसंयोगविशेषाः प्रित्याहेतवः । रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शसंख्याप-
रिमाणैकद्वयवत्स्नेहशब्दानां चाऽसमवायिकारणत्वम् । बुद्धिसुखदुः-
खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वम् । संयोगविभा-
गोष्णस्पर्शगुह्यत्वद्रवत्ववेगानामुपपत्त्याकारणत्वम्^१ । परत्वाऽपरत्वद्वि-
त्वद्विषयत्वत्वादीनामकारणत्वम् । संयोगविभागशब्दात्मगुणानां प्रदे-
शवृत्तित्वम् । शेषाणामाश्रयव्यापित्वम् । अपाकजलरूपरसगन्धस्पर्श-
परिमाणैकत्वैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहानां पावदूषणमावि-
त्वम् । शेषाणामयावद्बुध्यभावंत्वमिति ॥

रूपादीनां सर्वेषां गुणानां प्रत्येकमपरसामान्यबन्धाद्रूपादितंज्ञा-
भवन्ति तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् । शयिष्युदकज्वलनवृत्तिः । द्रवपाद्युर-
लम्भकं नयनसहकारि शुक्लठायनेरूपरसरम् । सलिलादिपरमाणुषु नि-
त्यम् । पार्थिवपरमाणुष्वग्निसंयोगोविरोधि । सर्वसंख्येषु कारणगुणपूर्व-
कम् । आश्रयविनाशादेरित्यन्यतीति । रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः ।
शयिष्युदकवृत्तिः जीवनपुष्टिरलारोग्यनिमित्तं रसनसहकारी मधुराम्ल-
लवणकटुतिक्तकषायभेदमित्रः । तस्यापि नित्यानित्यनिष्पत्तयो रस-
वत् । गन्धो घ्राणग्राह्यः पृथिवीवृत्तिः । घ्राणसहकारी सुरभिरसुर-
भिद्यः । अस्यापि पूर्वशुद्धपत्तयो व्यासृपाताः । स्पर्शस्त्वानिन्द्रिय-
ग्राह्यः क्षित्युदकज्वलनपवनवृत्तिः । त्वैर् सहकारी । रूपानुवि-

१ परत्र स्वाश्रयानिरिति.

२ आत्मधर्मज्ञानादिभिन्नकायपिक्षया.

३ चक्षुर्या द्रव्यानुपलब्धौ तत्सहकारि, चाक्षुषप्रत्यक्षे समवायादिसम्बन्धेन ह्यस्य कारणत्वात्.

४ पाकजग्नित्वाग्निनि यावत्

५ रससमवेतरसनप्रत्यक्षे सहकारी कारणम्.

६ त्वया द्रव्यादिप्रत्यक्षे.

धायी । शीतोष्णानुष्णाऽशीतमेदात्रिविवः । अस्यापि नित्याऽनित्य-
निष्पत्तयः पूर्ववत् ॥

पार्थिवपरमाणुषु रूपादीनां पाकनोत्पत्तिविधानम् । घटादेरामद-
व्यस्याग्निना संवत्सराभ्यभिघाताच्चोदनाद्वा । तदारम्भकेष्वणुषु कर्मा-
ण्युत्पद्यन्ते । तेभ्यो विभागाः । विभागेभ्यः संयोगविनाशाः । संयोग-
विनाशेभ्यः कार्यद्रव्यं विनश्यति । तस्मिन्विनष्टे परमाण्वग्निः संयोगा-
दौष्ण्यापेक्षात् इयमादीनां विनाशः । पुनरन्यस्मात्संयोगादौष्ण्यापेक्षा-
त्पाकजा नायन्ते । तदनन्तरं भोगिनामदृष्टापेक्षाद्वात्माणुमयोगादुत्प-
न्नपाकनेष्वणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्द्व्यणुकादिकमेण का-
र्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्र कारणगुणप्रक्रमेण रूपादुत्पत्तिः । न च
कार्यद्रव्ये रूपादीनां विनाश उत्पत्तिर्वा संभवति । सर्वत्रयवैयर्थ्य-
बहिश्च वर्तमानस्याग्निना प्रोपमभावात् । अणुप्रवेशादपि प्रोत्तिर्न
भवति कार्यद्रव्यविनाशादिति ॥

एकादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च ।
तत्रैकद्रव्यायाः सलिलादिपरमाणुरूपादीनामिव नित्याऽनित्यनिष्प-
त्तयः । अनेकद्रव्या तु द्वित्वादिका परार्थान्ता । तस्याः खलोक्तत्वे-
भ्योऽनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिः । अपेक्षानुद्धिर्विनाशाच्च
विनाश इति, कथम् । यद्वा बोद्धुंश्रुया समानाऽसमानजातीययोर्द्र-
व्ययोः सन्निकर्षे सति ? तत्संयुक्तसमवेतसमवेतैकवत्सामान्यज्ञानोत्प-

१ रूपासमानाधिकरणात्यन्ताभावाऽप्रतियोगी

२ एतद्व्याप्यस्यैव सत्त्वं द्व्यणुकादिनासादारभ्य रूपादिमदुत्पत्तिपर्यन्तं नवद-
शैकादाक्षुण्णप्रक्रिया मुक्तत्वान्वा दूर्घाता.

३ वर्तमानस्य द्रव्यस्य.

४ व्याप्यभावात्. पा. २ पु.

५ व्याप्तिः. पा. २ पु.

६ तेन चक्षुषा सप्रकृतयोर्द्रव्ययोः समवेते एकत्वसत्त्वे तयोः समवेतमेकत्वसामा-
न्यमेकत्वनिष्ठमेकत्वत्वरूपमपरसामान्य तस्य ज्ञान निर्विकल्पकतमक तस्योत्पत्तावित्यर्थः

त्तावे २ कत्वसामान्यसम्बन्धज्ञानेभ्यः एकगुणयोरनेकविपरिण्येका बु-
द्धिरुत्पद्यते ३ तदा तामैषैकत्वाभ्यां स्वाश्रययोर्द्वित्वमारभ्यते ४ ।
ततः पुनस्तास्मिन् द्वित्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते । तस्माद्वित्वसामान्य-
ज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विन्श्यत्ता । द्वित्वसामान्यतज्ज्ञानतत्संबन्धेभ्यो द्वित्व-
गुणबुद्धेरुत्पद्यमानतेत्येकः कालः ५ । तत् इदानीमपेक्षाबुद्धिविनाशात्
द्वित्वगुणस्य विनश्यत्ता । द्वित्वगुणबुद्धितः सामान्यबुद्धेर्विन्श्यत्ता । द्वि-
त्वगुणतज्ज्ञानतत्संबन्धेभ्यो द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञानस्योत्पद्यमानतेत्येकः
कालः ६ । तदनन्तरं द्वे द्रव्ये इति ज्ञानस्योत्पादो द्वित्वविनाशः ।
संस्कारस्योत्पद्यमानता । गुणबुद्धेर्विन्श्यत्ता । सामान्यबुद्धेर्विनाश इ-
त्येकः कालः ७ । तदनन्तरं द्रव्यज्ञानाद्द्वित्वगुणबुद्धेर्विनाशः ८ ।
क्षणान्तरे द्रव्यबुद्धेरपि विनाशः संस्कारादिति ९ । एतेर्न त्रित्वाद्युत्प-

१ एकत्वसामान्यसम्बन्धतज्ज्ञानेभ्यः पा. २ पु.

२ एकत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमुद्भूतस्य नरूपा एका बुद्धिरित्यर्थ इयमेवा-
पेक्षाबुद्धिः

३ तां बुद्धिम्.

४ द्वित्वसामान्यविषयक विशेषणज्ञानम्.

५ यस्मिन् क्षणे यस्य यस्माद्विन्श्यता [(विनश्यदपत्त्या) उत्पद्यमानता वा] त-
च्चतरक्षणे तस्य तस्माद्विनाशः उत्पत्तिर्वा । एवं यस्य यस्माद्यदा विनाश उत्पत्तिर्वा-
त्तत्पूर्वक्षणे तस्य तस्माद्विन्श्यता उत्पद्यमानता वा बोद्धा एवं सर्वत्रयोध्यम्.

६ द्वित्वसामान्यतत्संबन्धतज्ज्ञानेभ्यः पा. २ पु. एवमपेक्षि पा. २ पु.

७ सामान्यबुद्धेर्द्वित्वसामान्यबुद्धेः पा. २ पु. सामान्यबुद्धेरपि.

८ द्रव्यबुद्धेः पा. २ पु.

९ उत्पादे. पा. २ पु.

१० संस्कारात्तत् द्रव्यज्ञानसंस्कारात्.

११ गुणबुद्धेर्द्वित्वगुणबुद्धेः.

१२ द्वित्वसामान्यबुद्धेः पा. २ पु.

१३ गुणबुद्धिविनाशो द्रव्यज्ञानस्य संस्कारात्तद्विन्श्यता चेत्येकः कालः

१४ संस्काराज्ञानान्तराद्वेत्यपि बोध्यम्.

१५ इति द्वित्वोत्पादविनाशान्ते इन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य द्रव्यज्ञाननाराण्यं न-
वक्षणाः.

१६ अनेन पा. २ पु.

तिर्याक्याता । एकत्वम्योऽनेकावैषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्तिरपेक्षा-
बुद्धिविनाशाद्विनाश इति ॥

कचिदाश्रयविनाशादपि विनाशः । कथम् । यदैकत्वाधारावयवे
कर्मात्पद्यते तदैकत्वसामान्यज्ञानमुत्पद्यते । कर्मणा चावयवान्तराद्वि-
भागः । अपेक्षाबुद्धेश्चोत्पत्तिः २ । ततो यस्मिन्नेव काले विभागात्सं-
योगविनाशस्तस्मिन्नेव काले द्वित्वमुत्पद्यते ३ । संयोगविनाशाद्द्रव्यवि-
नाशः सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः ४ । ततो यस्मिन्नेव काले सामान्यज्ञा-
नापेक्षाबुद्धेर्विनाशः । तस्मिन्नेव काले आश्रयविनाशाद्द्वित्ववि-
नाशः ५ । शोभनमेतद्विधानं व्यपगतकपक्षे । सहानवस्थानलक्षणं
तु विरोधे द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कथम् । गुणबुद्धिसमकालम-
पेक्षाबुद्धिविनाशाद्द्वित्वविनाशे तदपेक्षस्य द्वे द्रव्ये इति द्रव्यज्ञान-
स्याभावप्रसङ्ग इति । छिन्निकषज्ञानमात्रादिति चेत् स्यान्मतं यथा-
भूतं भूतस्येत्यत्र छिन्नाभावेऽपि ज्ञानमात्रादनुमानं तथा गुणविनाशे
गुणबुद्धिमात्राद् द्रव्यप्रत्ययः स्यादिति । न विशेषज्ञानत्वात् ।
नहि विशेषज्ञानं सारूप्याद्विशेषणासम्बन्धमन्तरेण भवितुमर्हति ।
तथा चाह सूत्रकारः । समवायिनः श्वे वाच्छैत्यबुद्धश्चेत्तद्विद्विः ।
तत्र ते कार्यकारणभूता इति । नैतु छिन्निकषज्ञानमभेदेनोत्पद्यते इति ।

१ सामान्ये, पा. २ पु.

२ विभागः कियते सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धे, पा. २ पु.

३ इयं प्रक्रिया ज्ञानयोर्वैषयघातकपक्षे संगच्छते.

४ तेजोऽन्धकारयोरेव.

५ तस्मिन्नेव काले.

सत्यपि सज्ञानात्तद्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं स्यादिति भावः.
७ विशेषज्ञानं विविष्टज्ञानं सारूप्याल्लिङ्गज्ञानसादृश्यात्.
८ १११९ विशेषणसंबन्धविशेषणतज्ज्ञानात्तौ विशिष्टद्रव्यत्वं प्रति कारणत्व-
मिति भावः.

९ दृष्टान्तवैकल्यमाह ननु इत्यादिना.

किन्तु साध्यसाधनभेदेन तस्माद्विषयोऽयमुपन्यासः । न आशूतपतेः ।
यथा शब्दवदाकाशमित्यत्र श्राणि विद्वज्ज्ञानान्युत्पद्यते तथा द्वि-
स्वज्ञानोत्पत्तिरित्यदोषः । वध्यघातकपक्षेऽपि समानो दोषः इति चेत् ।
स्यान्मतम् । वध्यघातकपक्षेऽपि तर्हि द्रव्यज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कथं
द्वित्वसामान्यबुद्धिसमकालं संस्कारादपेक्षाबुद्धिविनाशादिति । न
समूहज्ञानस्य संस्कारहेतुत्वात् समूहज्ञानमेव संस्कारकारणं नालो-
चनज्ञानमित्यदोषः । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति चेत् स्यान्मतम् । ननु-
ज्ञानानां वध्यघातकविरोधे ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्ग इति न । अभिनश्य-
तोर्युगपदवस्थानप्रतिषेधात् । ज्ञानयौगपद्यवचनेन ज्ञानयोर्युगपदुत्प-
त्तिरभिनश्यतोश्च युगपदवस्थानं प्रतिषिध्यते । नहि वध्यघातकवि-
रोधे ज्ञानयोर्युगपदुत्पत्तिरभिनश्यतोश्च युगपदवस्थानमिति ।

परिमाणं मानव्यवहारकारणम् । तच्चतुर्भिर्धमणुषहदीर्घं ह्रस्वं च ।
तत्र महत्द्विविधम् । नित्यमनित्यं च । नित्यमाकाशकालविगात्मसु
परममहत्त्वम् । अनित्यं त्र्यणुकादावेव । तथाप्यपि द्विविधम् । नित्यं
परमाणुमनःसु तच्च पारिमाण्डल्यम् । अनित्यं द्व्यणुरु एव । कुबला-
मलकविल्वदिषु महत्त्वमपि तत्प्रकर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तोऽणुव्यव-
हारः ॥ दीर्घह्रस्वत्वे उत्पाद्यमहदणुत्वैकार्थं समवेते । समिदिष्टुवंशा-
दिष्वज्जज्ञा दीर्घेष्वपि तत्रोत्कर्षभावाभावमपेक्ष्य भाक्तो ह्रस्वव्यवहारः ।
अनित्यं चतुर्विधमपि संख्यापरिमाणप्रचययोनिः तत्रेश्वरबुद्धिमपे-

१ अयं भावः । नहि केवलगुणज्ञानं संस्कारकारणं केवलगुणस्य स्मृतेरदर्श-
नान् । नहि केवलो गुणः कालि स्मर्यते द्रव्योपरागेणैव न च गुणस्मरणादपि न स-
मूहज्ञानं द्रव्यसमवेततया गुणज्ञानं विशिष्टज्ञानं वा ।

२ इति सख्या पा. २ पु.

३ तस्य महत्त्वस्य प्रकर्षभावस्तस्याभावमिति ।

४ भाक्तो गौणः ।

५ उत्पाद्ये जन्मेऽनित्ये ये महदणुत्वे ताभ्या महत्स्मिन्नर्थे समवेते २ पु. दी-
र्घह्रस्वत्वे उत्पाद्येत्यादि. पाठः ।

६ तत्प्रकर्षेत्यादि. पा २ पु.

द्वयोत्पन्ना परमाणुद्वयगुणेषु बहुत्वसङ्ख्या तैरारब्धे कार्यद्रव्ये व्यणुमा-
दिलक्षणे रूपाद्युत्पत्तिसमकालं महत्त्वं दीर्घत्वं च करोति । द्विवहुभि-
र्महद्विरारब्धे कार्यद्रव्ये कारणमहत्त्वान्येव महत्त्वमारभन्ते न बहुत्वं
समानमंरूपैरारब्धेऽतिशयदर्शनात् । प्रचयस्तूलपिण्डयोर्वर्त्तमानः
पिण्डारम्भकप्रशिथिलसंयोगापेक्ष इतरेतरपिण्डावयवसंयोगापेक्षो वा
द्वितूलके महत्त्वमारभते न वस्तुत्वमहत्त्वे समानसङ्ख्यपरिमाणैरारब्धे-
ऽतिशयदर्शनादिति । द्वित्वसंख्या चाणोर्वर्त्तमाना द्वयगुणेऽणुत्वमार-
भते । महत्त्वव्यणुमादौ कारणबहुत्वसमानजातीयप्रवयेभ्यो दीर्घत्व-
स्योत्पत्तिः । व्यणुरुत्पत्त्याणुके द्वित्वसंख्यातो ह्रस्वस्योत्पत्तिः । अथ
त्रयगुणुदिमु वर्त्तमानयोर्महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतः को विशेषः द्वय-
गुणे वा अणुत्वह्रस्वत्वयोरिति । तत्रास्ति महत्त्वदीर्घत्वयोः परस्परतो
विशेषः । महत्सु दीर्घमातीयतां दीर्घेषु च महदानीयतामिति व्यवहा-
रदर्शनात् । अणुवह्रस्वत्वयोः परस्परतो विशेषस्तद्दर्शनां प्रत्यक्ष इति ।
एतच्चतुर्विधमुत्पाद्यमाश्रयविनाशादेव विनश्यतीति ॥

पृथक्त्वमपोद्धारव्यवहारकारणम् । तत्पुनरेकद्रव्यमनेकद्रव्यं च
तस्य तु नित्यानित्यनिव्यक्तयः सङ्ख्यया व्याख्याताः । एतावौस्तु
विशेषः एकत्वादिवदेरूपृथक्त्वाद्यपेक्षामन्यमावः । संख्ययानुविशि-
ष्यते । तदिशिष्टव्यवहारदर्शनात् । संयोगः संयुक्तव्ययानेमित्तम् ।
सच द्रव्यगुणकर्महेतुः । द्रव्यारम्भे निरपेक्षः । तथा भवतीति सापेक्षे-
ः कोऽनपेक्षेभ्य इति वचनान् । कर्मगुणारम्भे तु सापेक्षः । संयुक्तस-

१ प्रचयः शिथिलसंयोगः.

२ कर्मगुणारम्भे सापेक्षस्यैव संयोगस्य कारणत्वात्.

३ महत्त्वमपि व्यणुमादौ.

४ संख्या इत्यपि पा. २ पु.

५ अपवृत्त्य अवयविगपेक्ष य उद्धारो निर्धारणं सं अपोद्धारः.

६ अपरामान्यामावः । संख्यया तु. पा. २ पु.

७ इति पृथक्त्वम्. पा. २ पु.

मवायादेर्मेवैशेषिकमिति वचनैत् । अथ कथं लक्षणकः कातिविध-
श्चेति । अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः । स तु त्रिविधः अन्यतरकर्मजः
उभयकर्मजः संयोगजश्चेति । तत्रान्यतरकर्मजः क्रियावता निष्क्रियस्य
यथा स्थाणोः श्येनेन विभूनां मूर्तेः सह । उभयकर्मजो विरुद्धदि-
क्षिपयोः सन्निपातः । यथा मल्लयोर्मेषयोर्वा । संयोगजस्तूत्पन्नमात्र-
स्यैव चिरोत्पन्नस्य वा निष्क्रियस्य कारणसंयोगिभिराकरणैः कारणा-
कारणसंयोगपूर्वकः कार्याकार्यगतः संयोगः । स चैकस्माद्वाभ्यां
बहुभ्यश्च भवति । एकस्मात्तावत्तन्तुवीरणसंयोगाद्वितन्तुकीरण-
संयोगैः । द्वाभ्यां तन्तुकाशसंयोगाभ्यां द्वितन्तुकाशसंयोगः ।
बहुभ्यश्च तन्तुतुरीसंयोगेभ्य एकः पटतुरीसंयोगः । एकस्माच्च
द्वयोर्हृत्पत्तिः कथम् । यदा पार्थिवाप्ययोरण्वोः संयोगे सति
अन्येन पार्थिवेन पार्थिवस्यान्येनाप्येनाप्यस्य युगपःसंयोगौ भवतः
तदा द्वाभ्यां संयोगाभ्यां पार्थिवाप्यद्यणुके युगपदारभ्येते । ततो
यस्मिन्नेव काले द्यणुकयोः कारणगुणपूर्वकमेण रूपाद्युत्पत्तिस्तस्मिन्नेव
काले इतरेतराकारणकारणगतात्संयोगादितरेतरकार्याकार्यगतौ संयोगौ
युगपदुत्पद्येते किंकारणम् । कारणसंयोगिना हि कार्यमवश्यं युज्यत इति
न्यायः । अतः पार्थिवद्यणुकं कारणसंयोगिनाप्येनाणुना संयुज्यते ।
आप्यमीपि द्यणुकं पार्थिवेनेति ॥

अथ द्यणुकयोरितरेतरकारणसंबन्धयोः कथं परस्परतः संबन्ध इति ।
तयोरपि संयोगजाभ्यां संयोगाभ्यां संबन्ध इति । नास्त्यनः संयोगः ।

१ सू० १०।२।३।

२ उपपन्नमात्रस्य निष्क्रियस्य द्वितन्तुकस्य पटस्य, कारणसंयोगिना कारणस्य
तन्तोः संयोगिना अकारणेन कारणेन नृणविशेषेण यः संयोगः स एकस्मात्कारणस्य
तन्तोः कारणेन कारणेन संयोगात् काले द्वितन्तुकपटेऽकार्ये कारणे जायते, एवमथे-
ऽपि । चिरोत्पन्नस्योदाहरणमंगुल्योतत्संयोगाकाशतत्संयोगादि

३ इतरेतराकारणान्या पार्थिवेतरसंयोगौ तज्याभ्यां परस्परसंयोगाभ्यां मिथः सं-
बन्ध इति.

नित्यपरिमाण्डल्यवपृथगताभिधानात् । यथा चतुर्विधं परिमाणमुत्पा-
द्यमुक्त्वाऽऽह नित्यं परिमाण्डल्यमिति । एवमन्यतरकर्मनादिसंयोग-
मुक्त्वा पृथगनित्यं ब्रूयात् त्वेवमब्रवीत्तस्मान्नाजः सयोगोऽस्तीति ।
परमाणुभिराकाशादीनां प्रदेशवृत्तिरन्यतरकर्मजः संयोगः । विभूना
तु परस्परसंयोगो नास्ति । युतसिद्ध्यभावात् । सा पुनर्दयोरन्यतरस्य
वा पृथगादिमत्त्वं युताश्रयाश्रयित्वं चेति । यिनश्चतुः सर्वस्य संयो-
गस्यैकार्थसमवेतादिभिर्भागात् । काचिदाश्रयविनाशादपि । कथम् ।
तन्त्वोः संयोगे सति अन्यतरतन्त्वारम्भकौऽंशौ कर्मोत्पद्यते । तेना-
श्वन्तराद्विभागः क्रियते । विभागाच्च तन्त्वत्तन्त्वसंयोगविनाशः ।
संयोगविनाशात्तन्तुविनाशः । तन्तुविनाशादाश्रितस्य तन्त्व-त-संयो-
गस्य विनाश इति । विभागो विभक्तप्रत्ययनिमित्तम् । शब्दविभाग-
हेतुश्च । प्राप्तिपूर्वकाऽप्राप्तिविभागः । स च त्रिविधः अन्यतरत-
र्मज उभयकर्मजो विभगाजश्च । तत्रान्यतरकर्मजोभयकर्मजौ संयो-
गवत् । विभागस्तु द्विविधः कारणविभागात्कारणविभागाच्च
कारणविभागाच्चावकार्याविष्टे कारणे कर्मोत्पन्नः यदाऽन्यथाविभागं
करोति न तदाकदादिदेशात् । यदात्वकाशादिभागं करोति न
तदावयव-रादिति स्थितिः । अतोऽवयवरूपोऽवयवन्तरादेव नि-

१ आह सुत्रेण तथाच सूत्रेण परिमाण्डल्यम् ७।१।२०।

२ नित्यं परिमाण्डल्यम् पा. २ पृ.

३ पृथक्त्व पृथग्भूय गतिमत्त्वमेतच्च त्रिधाभिप्रायेण युताश्रयाश्रयित्वमन्यतर-
द्वारेण पृथगाश्रयाश्रयिभवेतदनित्यानाम् (पृथग्गतिमत्त्वमिति नित्यानामनित्यानां
तु मुनेष्वाश्रयेषु समवायो युताभिद्धि) इति पा. ३ पृ.

४ एकार्थसमवेतात्समानाधिकरणान्

५ अंशौ तन्त्ववयवयोऽंशौ

६ इति संयोगः पा. २ पृ.

७ अवयवन्तरात् पा. २ पृ.

८ एकस्य कर्मण आरम्भकर्मयोगनिर्द्वाविभागजनकत्वत्वात् अन्तारम्भवत्तद्व्य-
तिर्द्वाविभागजनकत्वस्य च निमित्तादिकं कम विभागद्वयकारणमिति भावः .

भागमारभते विभागाच्च द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः । तस्मिन्विनष्टे
कारणाभावात्कार्यभावः इत्यवश्यविनिनाशः । ततः कारणयोर्वर्तमानो वि-
भागः कार्यविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य स्वतन्त्रं वाच्यवमपेक्ष्य सक्रियस्या-
वयवस्य कार्यसंयुक्ताकाशादिदेशाद्विभागमारभते । न निष्क्रियस्य कार-
णाभावात् । उत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपयोग्यत्वप्रसङ्गात् । नतु तदवयव-
कर्माकाशादिदेशाद्विभागं करोति तदारम्भकालस्यातीतत्वात् । तत्प्रदे-
शान्तरसंयोगं तु करोति । अकृतसंयोगस्य कर्मणः कालाध्ययाभारवादिति ।
कारणाकारणविभागादपि कथम् । यदा हस्ते कर्मेत्पन्नमवयवान्तराद्वि-
भागमकुर्वदाकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभ्य प्रदेशान्तरसंयोगमारभते
तदा ते कारणाकारणविभागाः कर्म यदा दिशं प्रति कार्याभिमुखं तां-
मपेक्ष्य कार्याकार्यविभागानारभन्ते तदनन्तरं कारणाकारणसंयोगाच्च
कार्याकार्यसंयोगानिति । यद्धि कारणविभागानन्तरं कार्यविभागोत्पत्ति-
कारणसंयोगानन्तरं कार्यसंयोगोत्पत्तिः नन्वेवं तर्ह्यवयवव्यतिनोर्यु-
त्तसिद्धिदोषप्रसङ्ग इति । नै । युतसिद्ध्यपेक्षानात् । सा पुनर्द्वयोर-
न्यतस्य वा पृथग्गतिमत्त्वमित्येवं नित्यानां । अनित्यानां तु युते-
ष्वाश्रयेषु समवायो युतसिद्धिरिति । त्वगिन्द्रियशरीरयोः पृथग्गति-
मत्त्वं नास्ति युतेष्वाश्रयेषु समवायोऽस्तीति परस्परं संयोगसिद्धिः ।
अथाकाशयोराश्रयान्तराभावेऽप्यन्यतरस्य पृथग्गतिमत्त्वात्संयोगादि-
भागौ सिद्धौ । तन्नुपपत्त्योरनित्ययोः पृथग्गत्यान्तराभावात्परस्परतः
संयोगविभागा इति । दिगादीनां तु पृथग्गतिमत्त्वाभावात्परस्परं

१ निरपेक्षस्य विभागजनने कर्मत्वात्पत्तिः स्यात् ।

२ विभागं द्रव्यारम्भकसंयोगाऽऽगतिद्वन्द्विनम् ।

३ तदवयवस्य पा. २ पु.

४ अन्यथा कर्म न नश्येत्संयोगान्तरसंयोगमात्रनाशेत्त्वान् ।

५ या दिशं प्रति कर्माभिमुखं तां दिशन्त्येवमित्यन्वयः ।

६ विभागोत्पत्तिः सवा पा. २ पु.

७ इति चेन्न पा. २ पु.

संयोगाभाव इति । विनाशस्तु सर्वस्य विभागस्योत्तरसंयोगावधिसम्भ-
वात् क्षणिकत्वात् नतु संयोगवद्ययोर्विभागस्तयोरेव संयोगाद्विनाशो
भवति संयुक्तप्रत्ययवद्विभक्तप्रत्ययानुवृत्त्यभावात् । तस्मादुत्तरसंयो-
गावधिसम्भवात्क्षोणिकः ॥

क्वचिदाश्रयविनाशादिनश्यति । कथम् । यदा द्वितन्तुककारणा-
वयवैऽशौ कर्मोत्पन्नमवयवान्तराद्विभागमारभते तदैव तन्त्वन्तरे क-
र्मोत्पद्यते १ । विभागाच्च तन्त्वारम्भकसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा
च तन्त्वन्तराद्विभागः क्रियते इत्येकः कालः २ । ततो यस्मिन्नेव काले
विभागात्तन्तुसंयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले संयोगविनाशात्तन्तुवि-
नाशः ३ । तस्मिन्विनष्टे तदाश्रितस्य तन्त्वन्तरविभागस्यै विनाश
४ इति । नन्वेवं तर्हि उत्तरविभागानुत्पत्तिप्रसङ्गः कारणविभागा-
भावोत् । ततश्च प्रदेशान्तरसंयोगाभाव इति । अतो विरोधिगुणाभावा-
त्कर्मणश्चिरकालावस्थायित्वं नित्यसमवेतस्यै च नित्यत्वमिति दोषः ।
कथम् । यदा द्युणुकारम्भके परमाणौ कर्मोपाजमण्वन्तराद्विभागं
करोति तदैवाण्वन्तरे कर्म १ । ततो यस्मिन्नेव काले विभागाद्व्यार-

१ उत्तरसंयोगावधेः सम्भवात्सद्भावात् । एतच्च क्षणिकत्वे हेतुः उत्तरसंयो-
गावधिकत्वेन तन्त्राश्रयत्वात्क्षणिकत्वमिति । २ पु. क्षणिकत्वादुत्तरसंयोगावधिसद्भा-
वात् पाठः

३ सद्भावात्. पा. २ पु.

४ द्वितन्तुकस्य पटस्थ कारणं तन्तुस्तदवयववैशाल्यविधयः

५ तन्त्वन्तरेऽपि कर्म पा. २ पु.

६ विभागाच्च च पुनरर्थे.

७ तन्त्वोः संयोगनाश इति व्यस्तपाठः २ पु.

८ तन्त्वन्तराद्विभागस्य. पा. २ पु.

९ उत्तरविभागस्य तन्त्वाकारविभागस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः.

१० कारणविभागस्य तन्त्वन्तरविभागस्याभावात्.

११ तत उत्तरविभागाभावात्

१२ गुणासम्भवात्. पा. २ पु. कर्मणस्तन्त्वन्तरोत्पन्नकर्मणः.

१३ नित्यद्रव्यसमवेतस्य पा. २ पु.

१४ अण्वन्तरे द्व्यणुकानारम्भकेऽणौ. पा. २ पु. अण्वन्तरेऽपि. पा. २ पु.

संयोगनाशस्तदैवाणुकर्मणा द्यणुकौण्डोर्विभागः २ । ततो य-
स्मिन्नेव काले विभागात्तद्व्यणुकणुसंयोगस्य विनाशस्तस्मिन्नेव काले सं-
योगविनाशात्तद्व्यणुकविनाशः २ । तस्मिन्विनष्टे तदाश्रयस्य द्यणुका-
णुविभागस्य विनाशः ४ । ततश्च विरोधिमुक्तसम्भवात्कर्मणो नित्य-
त्वम् । न । तन्वन्धन्तरविभागाद्विभाग इत्यदोषः । आश्रयविनाशात्त-
न्वैरेव विभागो विनश्ये न तन्वन्धन्तरविभाग इति । तस्मादुत्तरे
विभागः संनायते अंगुल्याकाशविभागाश्चरैराकाशविभागवदिति ।
तस्मिन्नुत्पन्ने कर्म संयोगे कृत्वा विनश्यतीत्यदोषः । अथार्धन्तर-
विभागोत्पत्तिसमकालं तस्मिन्नेव तन्तो कर्मोत्पद्यते ? । ततोऽध्वन्तर-
विभागात्तन्वन्धन्तसंयोगविनाशः तन्तुकर्मणा च तन्वन्धन्तराद्विभागः
क्षिप्यत इत्येकः कालः २ । ततः संयोगविनाशस्तन्तुविनाशः ३ ।
तद्विनाशाच्चदश्रितयोर्विभागकर्मणोर्युगपद्विनाशः ४ इति । तन्तुवी-
रैण्योर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेर्नाशविनाश-
संयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति ॥

१ द्यणुकं चतुश्च तौ तयोः

२ कर्मणः अण्वन्तरकर्मणः

३ तन्तुकर्मणा विनश्यद्वन्धन्तन्तोर्विभागो यथा जनितस्तथा नदंशोरपि जन-
नीयस्तस्याप्यारम्भकसंयोगविरोधित्वात् । एवं च तन्वन्धन्तरविभागस्तत्तत्तन्वाकला-
विभागस्तन्तोत्तरसंयोगस्तत्तन्वन्धन्तकर्मणा एवमण्वन्तरकर्मणोऽपि

४ तन्वन्धन्तरविभागान्नापमानस्तन्वाकाशविभागो न दृष्टान्तवत्कभिद्विभागभेद-
इति स्थित एव दोषः इत्यरूपेण प्रयत्नात्तदेव विभागकर्मणोर्युगपन्नाशमाह अधवेत्यादिना

५ तन्तुवीरैण्योर्वा संयोगे सति द्रव्यानुत्पत्तौ पूर्वोक्तेन विधानेर्नाशविनाशसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाश इति

ततो-
गास्ति-
न्धन्तारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुवीरणविभागाच्च तन्तुवीरणसंयोगनाशः ३ ततस्तन्वन्धन्त-
कसंयोगनाशान्नुनाशस्तन्तुवीरणसंयोगनाशाच्च वीरणस्योत्तरसंयोगः ४ तन्वन्धन्तसंयोग-
नाशोत्तरसंयोगाभ्यां तन्तुवीरणविभागविनाशाविति । इदं च वीरणकर्मणाभ्यामुप-
लक्षकम्

५ इति विभागः पा. २ पु.

परत्वमपरत्वं च परापराभिधानप्रत्ययनिमित्तम् । तत्तद्विविधं दिक्कृतं
कालकृतं च । दिक्कृतं दिग्विशेषप्रथायकम् । कालकृतं तु वयोमे-
दप्रथायकम् । तत्र दिक्कृतस्योत्पत्तिरभिधीयते । कथम् । एकस्यां
दिग्दयनस्थितयोः पिण्डयोः संयुक्तसंयोगे बह्वल्पमात्रं सति एकस्य
द्रष्टुः सन्निकृष्टमवधिं कृत्वा एतस्माद्विप्रकृष्टोऽयमिति परत्वाधारे
विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । ततस्तामपेक्ष्य परेण दिग्देशेन संयोगात्पर-
त्वस्योत्पत्तिः । विप्रकृष्टं चावधिं कृत्वा तस्मिन्सन्निकृष्टबुद्धिरुत्पद्यते ।
ततस्तामपेक्ष्यपरेण दिग्देशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिः । कालकृतयो-
रपि कथम् । वर्तमानकालयोरनियतदिग्देशशोर्युवस्वविरयो सदात्म-
शुक्लकैश्यवर्णपटितादिसान्निध्ये सत्पेक्षस्य द्रष्टुर्युवानमवधिं कृत्वा
स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते । तामपेक्ष्य परेण कालप्रदेशेन सं-
योगात्परत्वस्योत्पत्तिः । स्थविरं चावधिं कृत्वा यूनौ सन्निकृष्टा बुद्धि-
रुत्पद्यते । तामपेक्ष्यपरेण कालप्रदेशेन संयोगात्परत्वस्योत्पत्तिरिति ।
विनाशस्त्वपेक्षाबुद्धिसंयोगद्रव्यनाशात् । अपेक्षाबुद्धिनाशः १ तां-

१ सन्निकृष्टं पिण्डम्.

२ तत्र पिण्डः समवायिकारणं दिग्विपण्डसंयोगोऽसमवायिकारणमपेक्षाबुद्धिर्नि-
मित्तकारणम्.

३ अवधिं कृत्वा एतस्मात्सन्निकृष्टोऽयमित्यपरत्वाधारे बुद्धिरुत्पद्यते पा. २ पु.

४ उत्पत्तिरभिधीयते । इति प्रकृतम्.

५ तदा ताम्. पा. २ पु.

६ अयमेव हि स्पष्टार्थः सप्तधा क्रमशः प्रदर्श्यते अपेक्षाबुद्धिनाशादिधादिना त-
द्यथा अपेक्षाबुद्धिनाशात् १ असमवायिकारणसंयोगनाशात् २ समवायिकारण-
द्रव्यनाशात् ३ निमित्तसमवायिकारणयोर्विनाशात् ४ समवाय्यसमवायिकारणयोर्वि-
नाशात् ५ निमित्तसमवायिकारणयोर्विनाशात् ६ निमित्तसमवाय्यसमवायिकारणना-
शेभ्यः ७ इति दैशिकयोः सप्तधा नाशः । कालिकयोस्तु असमवायिकारणनाशज-
नप्रभावात् । समवायिकारणनाशात् १ अपेक्षाबुद्धिनाशात् २ द्वाभ्यां च ३ ति
त्रयः पक्षा इति शंकरमिश्राः । मम तु भाष्ये विशेषानभिधानत्सम्भवाच्चोभयोरैव
सप्त पक्षा भाष्यसम्मतौ इति । उवाचस्तु द्वयोर्युगपदेवान्यथाऽनुयोज्यन्त्ययः स्या-
दिति मिश्राः ॥

चत् । उत्पन्ने परत्वे । यस्मिन्काले सामान्यबुद्धिरुत्पत्तिः भवति । ततो-
ऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशः सामान्यज्ञानतत्त्वस्वभावः परत्वगुणबुद्धेरुत्पत्त्य-
मानतेत्येकः कालः । ततोऽपेक्षाबुद्धेर्विनाशः गुणबुद्धेश्चोत्पत्तिः । ततो-
ऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद्गुणस्य विनाशस्तत्त्वस्वभावो द्रव्यबुद्धे-
रुत्पत्त्यमानतेत्येकः कालः । ततो द्रव्यबुद्धेरुत्पत्तिर्गुणस्य च विनाशः
४ । संयोगविनाशादपि २ । कथम् । अपेक्षाबुद्धितमकालमेव पर-
त्वाधारं पिण्डे कर्मात्पद्यते । तेन कर्मणा द्विविण्डविभागः क्रि-
यते अपेक्षाबुद्धितः परत्वोत्पत्तिरित्येकः कालः २ । ततः सामान्यबु-
द्धेरुत्पत्तिः द्विविण्डसंयोगविनाशः ३ । ततो यस्मिन्नेव काले गुण-
बुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव काले द्विविण्डसंयोगविनाशाद्गुणस्य विनाशः
४ । द्रव्यविनाशादपि ॥ ३ ॥ कथम् । परत्वाधारावयवे कर्मा-
त्पत्तिः । यस्मिन्नेव कालेऽवयवादिभागं करोति तस्मिन्नेव कालेऽपे-
क्षाबुद्धिरुत्पद्यते २ । ततो विभागाद् यस्मिन्नेव काले संयोगविनाशस्त-
स्मिन्नेव काले परत्वमुत्पद्यते ३ । ततः संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः
सामान्यबुद्धेश्चोत्पत्तिः ४ । तदिनाशाच्च तदाश्रितस्य गुणस्य वि-
नाशः ५ । द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्गुणविनाशादपि ४ । कथम् । यदा-
परत्वाधारावयवे कर्मात्पद्यते तदेवापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते । कर्मणा
चावयवादिभागः क्रियते परत्वोत्पत्तिरित्येकः कालः २ । ततो-
यस्मिन्नेव काले विभागात्संयोगविनाशस्तस्मिन्नेव काले सामान्यबुद्धिरु-
त्पद्यते ३ । तदनन्तरं संयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशः सामान्यबुद्धेश्चापेक्षाबु-

१ सामान्यबुद्धिः परत्वसामान्यज्ञानम्.

२ ततः सामान्यबुद्धेरुत्पत्तिः.

३ ततः अपरस्मिन्काले द्वितीयदृश्ये.

४ ततः तस्याः कारणभूताया अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिः.

५ ततोऽपरस्मिन्काले तृतीयदृश्ये.

६ द्रव्यविनाशान्. पा. ३ पु. तद्विनाशात्पत्तिं पाठेऽपि द्रव्यविनाशादित्येवार्थः.

७ अवयवान्तरात्. २ पु.

ध्दिविनाश इत्येकः कालः ४ । ततो द्रव्यापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्विनाशात्पर-
त्वस्य विनाशः ५ । द्रव्यसंयोगविनाशः ५ दपि । कथम् ।
यदा द्रव्यावयवे कर्मोत्पन्नः १ मयवान्तराद्विभागः करोति तस्मिन्नेव
काले पिण्डकर्मपेक्षाबुद्ध्योर्युगपदुत्पत्तिः २ ततो यस्मिन्नेव काले पर-
त्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले विभागात्द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशः पिण्ड-
कर्मणा च दिक्पिण्डविभागः क्रियते ३ । ततो यस्मिन्नेव काले सा-
मान्यबुद्धिरुत्पद्यते तत्समकालं संयोगविनाशात्पिण्डविनाशः । वि-
भागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाशः ४ । ततो गुणबुद्धिसमकालं पिण्ड-
संयोगविनाशात्परत्वस्य विनाश इति ५ । संयोगापेक्षाबुद्ध्योर्युगपद्वि-
नाशादपि ६ ॥ कथम् । यदा परत्वमुत्पद्यते तदैव परत्वाधारे
कर्म १ । ततो यस्मिन्नेव काले परत्वसामान्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्मिन्नेव
काले पिण्डकर्मणा दिक्पिण्डविभागः क्रियते २ । ततः सामान्यबुद्धि-
तोऽपेक्षाबुद्धिविनाशः विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोगविनाश इत्येकः कालः
३ । ततश्च संयोगापेक्षाबुद्धिविनाशात्परत्वस्य विनाशः ४ । त्रयाणां
समवाय्यसमवायिनिमित्तानां युगपद्विनाशादपि ७ ॥ कथम् । य-
दापेक्षाबुद्धिरुत्पद्यते तदैव पिण्डावयवे कर्म १ । ततो यस्मिन्नेव
कालेऽवयवान्तराद्विभागः क्रियते परत्वस्योत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले पि-
ण्डकर्म २ । ततो विभागात्पिण्डारम्भकसंयोगविनाशः पिण्डकर्मणा ।

१ विनाश इति पा. २ पु. एवमन्यत्रापि प्रकारसमाप्तौ सर्वत्र इति. द्रव्याधिकः
पा. २ पु.

२ द्रव्यसंयोगविनाशादपि द्रव्यं च संयोगश्च तौ. द्रव्यसंयोगौ तयोर्विनाशादिति वि-
महः २ पु. दिक्पिण्डसंयोगविनाशाद्द्रव्यविनाशादपि. पा.

३ परत्वाधारद्रव्यावयवे पा. २ पु.

४ सामान्यबुद्धिः परत्वसामान्यबुद्धिः.

५ संयोगविनाशात्. द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशान्.

६ पिण्डसंयोगविनाशान् इति व्यस्तः पा. २ पु.

७ निमित्तकारणानाम् २ पु.

८ पिण्डे कर्म पा. २ पु.

च दिक्पिण्डविभागः क्रियते सामान्यबुद्धेरुपत्तिरित्येकः कालः ३ ।
ततश्च संयोगविनाशात्पिण्डविनाशः । विभागाच्च दिक्पिण्डसंयोग-
विनाशः । सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः ४ । इति । इत्येवं शुभ-
पत्रयाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानां विनाशात्परत्वस्य विनाश
९ इति ॥

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः । सा चानेकप्रकारा-
भिनन्त्यात्प्रत्ययनियतत्वाच्च । तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो
द्विविधा विद्या चाविद्या च । तत्राविद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययान-
ध्यवसायलक्षणा । संशयस्तावत् प्रसिद्धानेकाविशेषयोः स्थाणुपुरुषयोः
सादृश्यमात्रदर्शनादुभयविशेषानुस्मरणादधर्माच्च किंस्विदित्युभयाव-
लम्बी विमर्शः संशयः स च द्विविधोऽतर्कहिंश्च । अन्तस्तावत् आ-
देशिकस्य सैन्यद्विमिथ्या चादिश्य पुनरादिशतस्त्रिषु कोलेषु संशयो
भवति किंसम्यक् मिथ्या वेति । बहिरपि द्विविधः प्रत्यक्षविषये चा-
प्रत्यक्षविषये च । तत्राऽप्रत्यक्षविषये तावत्साधारणालिङ्गदर्शनादुभ-
यविशेषानुस्मरणादधर्माच्च संशयो भवति । यथाऽऽन्यां विषाणमात्र-
(दर्शनाद् गौर्गवयो वेति । प्रत्यक्षविषयेऽपि स्थाणुपुरुषयोरुर्ध्वतामात्र-)
दर्शनाद्वक्तव्योऽरादिविशेषानुपलब्धतः स्थाणुत्वादिसामान्यविशेषान-
भिप्रेत्यावुभयविशेषानुस्मरणादुभयत आकृत्यमाणस्यात्मनः प्रत्ययो
दोलायते किन्तु खल्वयं स्थाणुः पुरुषो वेति । विपर्ययोऽपि प्रत्यक्षा-

- १ एतत्सर्वं युगपत् पा. २ पु.
- २ समासतः संक्षेपतः द्वे विधे इति पा. साधु.
- ३ उभयकोटिस्पृग् ज्ञानम्.
- ४ आदेशिकस्य मोहूर्तिकस्य.
- ५ आदिश्य चन्द्रोपरागादिसाम्यगसाम्यक् चादिश्य.
- ६ किन्तु सम्यक्. पा. २ पु.
- ७ उभयविशेषानुस्मरणात्कोटिद्वयस्मरणान्.
- ८ स्थाणुत्वादिसामान्यमेव विशेषो व्यावर्त्तको धर्मस्तत्त्वानभिध्यतावित्यर्थः.
- ९ इति संशयः पा. २ पु.

नुमानविषय एव भवति । प्रत्यक्षविषये तावत्प्रसिद्धानेकविशेषयोः
 पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्य । संप्रत्ययार्थलोचनानादसंनिहितविषयवि-
 ज्ञानजसंस्कारोपेक्षादात्ममनसोः संयोगादधर्माच्चातस्मिन्स्तदिति प्रत्ययो
 विपर्ययः । यथा गव्येवाश्व इति । असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानो
 भवति । यथापगतघनपटलमचलजलनिधिसदृशमम्बरमञ्जनपुञ्जश्यामं
 शार्वरं तम इति अनुमानविषयेऽपि बाष्पादिभिर्धूमाभिमतैर्वन्धुनुमानं
 गवयविपाणदर्शनाच्च गौरिति त्रयोर्दर्शनविपरीतेषु शाक्यादिदर्शनेषु
 इदं श्रेय इति मिथ्याप्रत्ययो विपर्ययः । शरीरोन्द्रियमनःस्वात्माभि-
 मानः । कृतकेषु नित्यदर्शनम् । कारणवैकल्ये कारयोत्पत्तिज्ञानम् ।
 हितमुपदिशस्वहितमिति । अनध्यवसायोऽपि प्रत्यक्षानुमानविषये
 संजायते । तत्र प्रत्यक्षविषये तावत् प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु वा
 व्योसङ्गादनर्थित्वाद्वा किमिदमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । यथा
 बाहीकस्य पनसादिवैनध्यवसायो भवति । तत्र हि सत्ता द्रव्यत्वपृ-
 थिवीत्ववृक्षत्वरूपवच्छाखाद्यपेक्षोऽध्यवसायः एव । पनसत्वमपि पन-
 सेष्वनुवृत्तमात्रादिभ्यो व्यावृत्तं प्रत्यक्षमेव । केवलं तूपदेशाभावात्
 विशेषसंज्ञाप्रतिपत्तिर्न भवति । अनुमानविषयेऽपि नारिकेलद्वीप-

- १ प्रसिद्धाज्ञाता अनेके विशेषधर्मा ययोस्तौ तयोस्त्वर्थः.
- २ उपहतेन्द्रियस्यापधार्थलोचनात्. पा. २ पु.
- ३ असत्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाभिमानः प्रत्यक्षविपर्ययोऽयम्. पा. २ पु.
- ४ सदृशवपुर्दिमम्बरमिति. पा. २ पु.
- ५ अञ्जनचूर्णपुञ्ज. पा. २ पु.
- ६ गवये विपाण पा. २ पु.
- ७ त्रयी वेदत्रयी.
- ८ हितमुपदिशस्वेवाहितमहितमुपदिशस्वेवाहितमिति विपर्ययः. पा. २ पु.
- ९ प्रसिद्धार्थेष्वप्रसिद्धार्थेषु च पा. २ पु. तत्र सामान्यविशेषभावेन प्रसिद्धाऽन-
 सिद्धयोः समुच्चयो बोद्धव्यः.
- १० तुरगबाहीकस्य पा. २ पु. बाहीको जानिभेदः पनसो वृक्षविशेषः कण्टकी.
- ११ रूपवत्त्वादि शाखाद्यपेक्षयाऽध्यवसायः. पा. २ पु.
- १२ एतेन निरुक्तलक्षणेन च सशपथवच्छेदः.

वासिनः सास्त्रादिमात्रदर्शनात्कोऽनु सत्त्वयं प्राणी स्यादेत्यनव्यवसाये
 भवेति । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्येन्द्रियद्वारेण यदनुभवतं
 मानसं तत्स्वप्नज्ञानम् । कथम् यदा बुद्धिपूर्वकादात्मनः शरीरव्या-
 पारादहनि विज्ञेयस्य प्राणिनो निशि विश्रामार्थमाहारपणिामार्थं
 वाऽदृष्टकारितप्रयत्नापेक्षादात्मान्तःकरणसम्बन्धान्मनासि क्रियामवधा-
 दन्तर्हृदये निरिन्द्रियात्मप्रदेशे निश्चलं मनस्तिष्ठति तदा प्रलीनमनस्क-
 इत्याख्ययते । प्रलीने च तस्मिन्नुपरतेन्द्रियग्रामो भवति । तस्यामव-
 स्थायां प्रबन्धेन प्राणायामसन्तानप्रवृत्तावात्ममन संयोगविशेषात्स्वाप्ना-
 र्थासंस्काराच्चेन्द्रियद्वारेणैवाप्तस्ववि विषयेषु प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमुत्प-
 ष्यते । तत्तु त्रिविधम् संस्कारपाटवाद्युद्गोपाददृष्टाच्च । तत्र संस्का-
 रपाटवात्तावत् कामी क्रुद्धो वा यदा यदर्धमाहर्तव्यं तद्विन्तयन्स्वपिति तदा
 सैव चिन्तासन्ततिः प्रत्यक्षाकारा संजायते । घातुदोषद्वयप्रकृतिर्वा
 तदूषितो वा आकलशगमनादीनि पश्यति । पित्तमकृतिः पित्तदूषितो
 वाग्निप्रवेशकलकपर्वतादीनि पश्यति । श्लेष्मप्रकृतिः श्लेष्मदूषितो वा-
 सरिसमुद्गहिमप्रतरणादीनि पश्यति । अदृष्टात् यत्स्वपमनुभूतेष्व-
 ननुभूतेषु प्रसिद्धेष्वप्रसिद्धेषु च शुभावेदकं गंजारोहणच्छत्रलाभादि
 तत्तत्संस्कारधर्माभ्यां भवति । विपरीतं तु तैलाभ्यञ्जनोद्गरोहणा-

१ अनुमानविषयेष्वस्तस्यैतस्य नाकिञ्चिद्विषयवासिनः पा. २ पु.

२ भवति । अन्वयवसायः. पा. पु.

३ इत्युच्यते. पा. २ पु.

४ प्रलीने तु पा. २ पु.

५ प्रबन्धेन प्रवहेन

६ स्वप्नाख्यात् २ पु

७ तन्निविधम्. २ पु

८ आदत्त आदत्ताय अदत्तवान्

९ शुभावेदकं सुमसूचकम्.

१० विपरीतशुभावेदकम्.

दिसंस्काराद्यर्माभ्यां भवति । अत्यन्ताप्रसिद्धेष्टदेव भवति । स्व-
प्नान्तिकं यद्यप्युपरतेन्द्रियग्रामस्य भवति तथाप्यतीतज्ञानप्रबन्धस्य प्र-
त्यवेक्षणात्स्मृतिरेवेति चतुर्विधा भवत्यविद्येति ॥

विद्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्पणलक्षणा । तत्राक्षं प्रतीत्य
यदुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षम् । अक्षाणीन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रो-
त्रमनांसि । तद्धि द्रव्यादिपदार्थेऽप्युत्पद्यते । द्रव्ये तावन्निविधे भेदाय-
नेकद्रव्यवस्वरूपप्रकाशचतुष्टयसन्निकर्षादिर्मादिसामग्र्ये च सति
स्वरूपालोचनमात्रं सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मविशेषणापेक्षादात्ममनः-
सन्निकर्षात्प्रत्यक्षमुत्पद्यते सेत्द्रव्यं पृथिवी विषाणी शुक्ला गौर्गच्छति
इति । रूपरसगन्धस्पर्शेष्वनेकद्रव्यवत्तद्रव्यसमवायात्स्वगतविशेषात्स्वा-
श्रयसन्निकर्षाद्विद्यतेन्द्रियनिमित्तमुत्पद्यते ज्ञानम् । शब्दस्य त्रितय-
सन्निकर्षाच्छ्रोत्रसमवेतस्य तेनैवोपलब्धिः । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-

१ अदृष्टदेव ननु संस्कारान्.

२ स्वप्नान्तिकं स्वप्नस्थान्तेभव स्वप्नानुभवजसंस्कारजमिति यावत्.

३ इति अविद्या या. २ पु.

४ प्रतिप्रेत्य.

५ तद्धि प्रत्यक्षम्.

६ त्रिविधे शरीरेन्द्रियविषयरूपे.

७ चतुष्टयसन्निकर्षान् सामान्यविशेषादीनां चतुर्णां विशेषणानां चतुर्भ्यः सन्नि-
कर्षेभ्य इति यावद् विशिष्टप्रतीतिर्हि नागृहीतविशेषणा नवा विशेषणसम्बन्धमन्तरेण
भवति.

८ विशिष्टज्ञानं च विशेष्यविषयेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषा-
दीनां विशेषणतया तत्रापेक्षावश्यक.

९ स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षप्रमाणं सविकल्पकं सामान्यविशेषद्रव्यगुणकर्मवि-
शेषणापेक्षावानमनः सन्निकर्षात्तत्त्वयते या. २ पु.

१० एतत्सर्वं चाक्षुषप्रत्यक्षाभिप्रायेण । अत्र हि सामान्यविशेषो द्रव्यत्वादिविशेष-
णम्. विषाण इति द्रव्यं शुक्ल इति गुणः गच्छतीति कर्म.

११ द्रव्यसमवेतस्यैव गुणस्य भावान्. द्रव्यसमवायोऽपि कारणम् । तथाच द्रव्यस-
मवायः शब्दादिद्रव्यसमवायः श्रोत्रेन्द्रियसमवाय इति त्रयः सन्निकर्षाः. अथसन्निकर्षान्

पु. २ पु.

संयोगविभागवत्त्वाऽपरत्वज्ञेहोवाद्रवत्वंकर्मणां प्रत्यक्षद्रव्यसमवाया-
दाश्रयद्रव्यवच्छिन्नस्पर्शनाभ्यां ग्रहणम् । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्र-
यत्नानां द्वयोरात्मनसोः सन्निकर्षादुपलब्धिः । मावद्रव्यत्वगुणत्वक-
र्मेत्वादीनामुपलभ्याधारसमवेतानां स्वाश्रयग्राहकैरेन्द्रियैर्ग्रहणमित्ये-
तदस्मदादीनां प्रत्यक्षम् ।

अस्मद्विशिष्टानां तु योगिनां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतेन म-
नसा स्वात्मान्तराकाशदिकालवायुपरमाणुमनसु तत्समवेतेषु गुणकर्म-
सामान्यविशेषेषु समवाये चावितयस्वरूपदर्शनमेव्यद्यते । विमुक्तानां
तु नश्चतुष्टयसन्निकर्षायोगजधर्मानुग्रहणसामर्थ्यात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृ-
ष्टेष्वर्थेषु प्रायमनुपपद्यते ज्ञानम् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषेषु
स्वरूपालोचनमात्रं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रमेया द्रव्यादयः पदार्थाः प्रमाता
आत्मा प्रमितिर्द्वयादिविषयं ज्ञानम् ॥ सामान्यविशेषज्ञानोत्पत्ताव-
विमक्तमालोचनमार्थं प्रत्यक्षं प्रमाणं न तस्मिन्नन्यत्रमाणमस्ति अफ-

१ यथाऽऽमयद्रव्यस्य चक्षुषा त्वचा च ग्रहणं तद्वत्.

२ पुलाःसमाहितान्तःकरणाभ्यान्तरापेक्षाभ्यान्तराहकारेण हि तेषां सर्पमापक्षं
भवति.

३ स्वात्मान्तराकाशेति. रश्मिज्जालानि आत्मान्तरे परात्मानि आकाशादिषु
त्रिषु बाधौ परमाणुषु मनसु चेत्यर्थः.

४ अनित्यधर्मव्यपदेशम्. पा २ पु.

५ स्वरूपदर्शनम् सर्वधर्माविर्भावपूर्वकमन्तर्बहिर्दिशसर्वदेशवच्छेदेन यथा. भू-
सारवदपसाक्षात्कारः.

६ विमुक्तानामसमाहितान्तस्करणानां समाविष्टमावृद्धिकरणधर्माणां ध्यानं वि-
नापि सर्पसाक्षात्कृतुंशकम्.

७ प्रत्यक्षम्. २ पु.

८ स्वरूपालोचनमात्रं ननु द्रव्यत्वादिविशेषप्रकारकं प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रत्यक्षधर्मा-
करणम्.

९ द्रव्यादिविषयं स्वरूपालोचनमात्रोत्तरं जायमानं द्रव्यत्वादिविशेषप्रकारक-
मित्यर्थः.

१० तस्मिन्नन्यत्र.

लक्ष्मरूपत्वात् । अथवा सर्वेषु पदार्थेषु चतुष्टयसन्निकर्मादद्वितयमन्य-
पदेश्यं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणम् । प्रमेया द्रव्यादयः
पदार्थाः प्रमाता आत्मा, प्रमितिर्गुणदोषमाध्यस्थदर्शनमिति । लिङ्ग-
दर्शनासंज्ञायमानं लैङ्गिकम् । लिङ्गं पुनः यत् अनुमेयेन सम्बद्धं
प्रसिद्धं च तदन्विते तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् । वि-
परीतमतो यत्स्यादेकेन द्वितयेन वा । विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं का-
श्यपोऽग्रवीत् । यदनुमेयेनार्थेन देशविशेषे कालविशेषे सहचरेतमनु-
मेयधर्मान्विते चान्यत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धम् । अनुमेयविपरीते
चैव सर्वस्मिन्प्राणतोऽसदेव तदप्रसिद्धस्यार्थस्यानुमापकं लिङ्गं भव-
तीति । यत्तु यथोक्तात्रिरूपाल्लिङ्गादेकेन धर्मेण द्वाभ्यां वा विपरीतं
तदनुमेयस्याधिगमे लिङ्गं न भवतीति । आह सूत्रकारः अप्रसिद्धो-
ऽनपदेशोऽसंदिग्धश्चानपदेश इति । विधिस्तु यत्र धूमस्तत्राग्निरिति
अन्यभावे धूमो न भवतीति । एवं प्रसिद्धसमर्थस्यासन्दिग्धधूमदर्श-
नात् साहचर्यस्यानुस्मरणादनन्तरमन्यध्यवसायो भवति तत्परं भव-
तीति । एवं देशकालप्रतिभाभूतमितरस्य लिङ्गम् । शास्त्रे कार्यादिग्र-
हणं निदर्शनार्थं कृतं नावधारणार्थम् वस्माद्व्यतिरेके लिङ्गदर्शनान् ।

१ अकलरूपत्वात्, प्रत्यक्षं प्रमाणत्वेन प्रमाणं भवन्नकलं प्रमा भवन्नित्य-
कलरूपे प्रमाणे । न प्रमाणान्तरमस्ति फले हि प्रमायां प्रमाणं तत्साधकत्वेन प्रवर्तते.

२ माध्यस्थ्येन गुणदोषदर्शनमित्यर्थः.

३ साध्यवति चान्यत्र पक्षानिरिक्ते

५ ३।१।१५। सू०

६ विधिः प्रयोगो निदर्शनं वा.

७ प्रसिद्धसमर्थस्य गृहीतव्याप्तेरनुमातुः.

८ परं कलमनुमितिरूपम्.

९ अस्मिन् कार्ये साम्ययोगि विरोधिसमवाये चेति लैङ्गिकम्. १।२।१।

१० व्यतिरेके कार्याद्यभावेऽपि व्यतिरेकदर्शनान्. २ पु. तत्र व्यभिचारदर्श-
नादित्यर्थः.

तदप्या अज्ययुराश्रावयन् व्यवहितस्य होतुर्लिङ्गम् । चन्द्रोदयः
समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य च शरदि जलप्रसादश्चागस्त्योदयस्येत्ये-
वंमादि तत्सर्वमस्येदमिति सम्बन्धमात्रवचनोत्तिष्ठम् । तच्च द्विविद्धं
दृष्टं सामान्यतो दृष्टम् तत्र दृष्टं प्रतिदसाध्ययोरत्यन्तनातिभेदेऽनु-
मानम् । यथा गव्येव साक्षामात्रमुपलभ्य देशान्तरे साक्षामात्रदर्श-
नात्गवि प्रतिपत्तिर्भवति । प्रसिद्धसाध्ययोरत्यन्तनातिभेदे लिङ्गानुमेय-
वर्षसामान्यानुवृत्तितोऽनुमानं सामान्यतो दृष्टम् । यथा कर्पकवणिमा-
जपुत्राणां प्रवृत्तेः साफल्यमुपलभ्य वर्णाश्रमिणामपि दृष्टं प्रयोजन-
मनुद्दिश्य प्रवर्तमानानां फलानुमानमिति । तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणं
प्रमितिरभिज्ञानम् । अथवाऽभिज्ञानमेव प्रमाणम् । प्रमितिरग्नौ गु-
णदोषमाध्यस्थदर्शनम् । तत्सर्वनिश्चितार्थमनुमानम् शब्दादीनामप्यनु-
मानेऽन्तर्भावः समानविधित्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्य लिङ्गदर्श-
नप्रसिध्यनुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे मवत्यनुमानम् । एवं शब्दादि-
भ्योऽपीति । श्रुतिस्मृतिलक्षणोऽध्याप्तायो वस्तुप्राणाण्यापेक्षोऽनुमान-
मेव । तद्वचनादाह्वयप्रामाण्यमिति वचनाल्लिङ्गाच्चानित्यः नुद्विपूर्वावा-
क्यकृतिर्वेदे द्वांद्वेपूर्वो ददातीत्युक्तत्वात् । प्रसिद्धाभिनवस्य चेष्टया
प्रतिपत्तिवर्शनात्तदप्यनुमानमेव । आसेनाप्रसिद्धगव्यस्य गवा गव्यत्व-
प्रतिपादनादुपमानमात्रवचनमेव । दर्शनार्थापत्तिर्विरोधेन श्रुतार्था-
पत्तिरपि । शब्दश्रवणादनुमितानुमानम् । सम्बन्धोऽप्यविनाभाक्त्वाद-

१ यथेनासूत्रकारेण कथमात्.

२ प्रमाणमित्येतात्.

३ सू० १।१।३।१।०।१।१।

४ ६।१।१।

५ ६।१।३।

६ चेशयाः पा. २ पु. प्रसिद्धाभिनवस्य पुरुषस्य.

७ विरोधानुमानमेव २ पु.

८ श्रुतार्थापत्तिरपि विरोधिनः श्रवणात्. पा. २ पु.

नुमानमेव । अपावोप्यनुमानमेव यथोत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्ग-
म् एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम् । ऐतिह्यमवितथमाप्तोप-
देश एवेति । पञ्चावयवेन वाक्येन (स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं परार्थानु-
मानम् । पञ्चावयवेनैव) वाक्येन संशयितवद्विपर्यस्ताव्युत्पन्नयोः स्व-
निश्चितार्थप्रतिपादनं पदार्थानुमानं विज्ञेयम् । अवयवाः पुनः प्रति-
ज्ञापदेशनिर्देशानुसन्धानप्रत्याम्नायाः । तत्रानुमेयोद्देशाविरोधी प्र-
तिज्ञा प्रतिपादयिषितधर्मविशिष्टस्य धर्मिणोपदेशविषयापादानार्थमुप-
देशमात्रं प्रतिज्ञा, यथाद्रव्यं वायुरिति । अविरोधिग्रहणात्प्रत्यक्षानु-
मानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिना निरस्ता भवन्ति । यथाऽनुष्णो-
र्ध्मिरिति प्रत्यक्षविरोधी । घनमम्बरमिदमनुमानाविरोधी । ब्राह्मणेन
सुरोपेत्यागमविरोधी । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति वदतः
स्वशास्त्रविरोधी । न शब्दोऽर्धप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी । लि-
ङ्गवचनमपदेशः यदनुमेयेन सहचरितं तत्समानजातीये च सर्वत्रास-
र्वत्र सामान्येन प्रसिद्धं तद्विपरीते च सर्वस्मिन्नसदेव तद्विदमुक्तं
तस्य वचनमपदेशः । यथा क्रियावत्त्वात्गुणवत्त्वादेति । तथा च यद-
नुमेयेऽस्ति तत्समानजातीये प्रसिद्धं सर्वस्मिन् गुणवत्त्वम् असर्वस्मिन्
क्रियावत्ताम् । उभयमप्येतद्दृश्ये नस्त्येव तस्य वचनमपदेश इति
सिद्धम् । एतेनाप्रसिद्धस्य विरुद्धसन्धिगन्धानव्यवसितवचनानामनपदेश-
त्वमुक्तं भवति । तत्रासिद्धश्चतुर्विधः । उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धस्त-
द्भावासिद्धोऽनुमेयासिद्धश्चेति ॥

तत्रोभयासिद्ध उभयोर्वादिप्रतिवादिनोरसिद्धः । यथा अनित्यः
शब्दः सावयवत्वात् । अन्यतरासिद्धः कार्यत्वादनित्य इति । तद्भा-

१ संशयितविपरीताव्युत्पन्नानाम्. पा. २ पृ.

२ अपदेशो हेतुः.

३ स्वसद्भावासिद्धः पा. २ पृ.

४ अनित्यः शब्दः. २ पृ.

चासिद्धो यथा धूमाभावेऽप्यधिगता । अनुमेयसिद्धो यथा पार्थिवं
 तमः कृष्णरूपवत्त्वादिति । यथा हेतुर्न्यतरासिद्ध उभयासिद्धो वा
 भवत्येवमाश्रयासिद्धिरप्युभयथा । यो ह्यनुमेयेऽविद्यमानोऽपि तत्स-
 मानजातीये सर्वस्मिन्नास्ति तद्विपरीते चास्ति स विपरीतसाधनादि-
 रुद्धः । यथा यस्माद्विपाणौ तस्मादश्च इति । यस्तु सन्ननुमेये तत्स-
 मानासमानजातीययोः साधारणः स सन्नेव सन्देहजनकत्वात्सन्निधः
 यथा यस्माद्विपाणौ तस्मात्तृणैरेति ॥ एकार्त्तमश्च द्वयोर्देत्वोर्यथोक्तलक्ष-
 णयोर्विरुद्धयोः सन्निपाते संशयदर्शनादयमन्यः सन्निध इति केचित् ।
 यथा मूर्त्तेश्चामूर्त्तत्वं प्रीति मनसः क्रियात्संशयोरित्येवोरिति । नन्य-
 मसाधारण एवाचक्षुषप्रत्यक्षवत् संज्ञेतयोरन्यतरपक्षासम्भवात् ।
 तत्स्थानध्यवसित इति वक्ष्यामः । ननु च शास्त्रे तत्रतत्रोभयथा
 दर्शनं संशयकारणमपदिश्यते इति न संशयो विषयद्वैतदर्शनात् ।
 संशयोत्पत्तौ विषयद्वैतदर्शनं कारणं तुल्यबल्ये च तयोः परस्परवि-
 रोधान्निर्णयानुत्पादकत्वं स्थानं तु संशयहेतुत्वं न च तयोस्तुल्यबल-
 त्वमस्ति अन्यतरस्यानुमेयोद्देशस्यागमबाधितत्वात् अयं तु विरुद्धप्र-
 भेद एव । यश्चानुमेये विद्यमानस्तत्समानासमानजातीययोरसन्नेव सो-
 ऽन्यतरासिद्धोऽन्यतरसाधयेतुत्वादनध्यवसितः यथा सत्कार्यमुत्पत्ते-
 रिति । अयमसिद्धोऽनपदेश इति वचनादविरुद्धः । ननु चायं सं-
 शयहेतुपमहितः । शास्त्रे तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरेषु च विशेषस्य उभ-

१ स्वसद्व्यपत्तिसिद्धः २ पु.

२ धूमाभावेऽप्यनुमाने. ३ पु.

३ साध्यवत्तयापक्षोऽनुमानेयः

४ मूर्त्तेश्चामूर्त्तत्वे. २ पु.

५ स्पर्शवत्त्वयोः. २ पु.

६ अचक्षुषप्रत्यक्षवत्. पा. २ पु.

७ अन्यतरासिद्धो २ पु.

८ असिद्धोऽनपदेशोऽस्तु सन्निधत्वात्पदेशः ३/११५५

यथा दृष्टत्वादिति । न अन्यार्थत्वात् । शब्दे विशेषदर्शनासंशया-
नुपपत्तिरित्युक्ते नायं द्रव्यादीनामन्यतमस्य विशेषः श्रावणत्वं क्लृप्तु
सामान्यमेव सम्पद्यते तस्मात्तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु द्रव्यादिभे-
दानामेकैकशो विशेषस्योभयथा दृष्टत्वादित्युक्तम् । न संशयकारणम् ।
अन्यथा पदस्वपि पदार्थेषु संशयप्रसंगात् । तस्मात्सामान्यव्यवसायादेव
संशय इति ॥

द्विविधं निदर्शनम् साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्रानुमेयेन साम-
न्येन लिङ्गसामान्यस्यानुविधानदर्शनं साधर्म्यनिदर्शनम् । तद्यथा य-
त्क्रियावद्द्रव्यं दृष्टं यथा शर इति । अनुमेयविपर्ययेण लिङ्गस्याभाव-
दर्शनं वैधर्म्यनिदर्शनम् यत्द्रव्यं तत्क्रियावत् भवति यथा सत्तेति ।
अनेन निदर्शनाभासा निरस्ता भवन्ति । तद्यथा नित्यः शब्दः अमूर्त्त-
त्वात् यदमूर्त्तं तन्नित्यं दृष्टम् यथा परमाणुः यथा कर्म यथा स्थाली
यथा तमः अम्बरवत् । यत्त द्रव्यं तत्क्रियावद्द्रव्यमिति च । लिङ्गानुमेयोभ-
याश्रयासिद्ध्यनुगतविपरीतानुगताः साधर्म्यनिदर्शनाभासाः यदनित्यं-
तन्मूर्त्तं दृष्टं यथा परमाणुः यथाकर्म यथाकाशं यथातमः घटवत्
यत्क्रियावत् तद्द्रव्यं दृष्टमिति च । एवं लिङ्गानुमेयोभयाश्रयावृत्ताश्र-
यासिद्धाव्यावृत्तविपरीतव्यावृत्तवैधर्म्यनिदर्शनाभासा इति । निदर्श-
नेऽनुमेयसामान्येन सह दृष्टस्य लिङ्गसामान्यस्यानुमेयेनानयनमनुसन्धान-
नम् । अनुमेयधर्ममात्रत्वेनाभिहितं लिङ्गसामान्यमनुपलब्धशक्तिकं
निदर्शने । साध्यसामान्येन सह दृष्टमनुमेये येन वचनेनानुसंधीयते तद-
नुसन्धानम् । तथा चायं वायुः क्रियावानिति अनुमेयभावे तस्यासत्त्व
मुपलभ्य न च तथा वायुर्निष्क्रिय इति । अनुमेयत्वेनोद्दिष्टेऽनिश्चिते
परेषां निश्चयापादनार्थं पुनः प्रतिज्ञावचनं प्रत्याग्राह्यः । प्रतिपाद्य-

१ सु. २।२।२२।

२ यथा तमः २ पु.

३ यथा घटः २ पु.

४ यत्क्रियावत् न नतद्रव्यम्. २ पु.

त्वेनोद्दिष्टेऽनिश्चिते च परेषां हेत्वादिभिरवयवैराहितशक्तीनां परित-
मासेन वाक्येन निश्चयापादनार्थं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचने प्रत्याश्रयः ।
तस्मात् द्रव्यमेवेति न हेतस्मिन्नसति पूर्वपक्षेनावयवानां समस्तानां व्य-
स्तानां वा तदर्थवाचकत्वमस्तीति गम्यमानार्थत्वादिति चेत् नाति-
प्रसंगात् । प्रतिज्ञानन्तरं हेतुमात्राभिधानं कर्त्तव्यं त्रिदशामन्वयव्य-
तिरेकाभ्यामर्थवर्गोत्तरेष्विष्यतीति । तस्मादत्रैवार्थपरिसमाप्तिः । क-
थम् । अनित्यः शब्द इत्यनेनानिश्चितानित्यरत्नात्रविशिष्टः शब्दः
कथ्यते । प्रयत्नान्तररीयकत्वादित्यनेन साधनधर्ममात्रमभिधीयते ।
इह यत्प्रयत्नानन्तररीयकं दृष्टं तदनित्यं यथा दृष्ट इत्यनेन साध्यसा-
मान्येन साधनसामान्यस्यानुगममात्रमुच्यते । नित्यमप्रयत्नानन्तररीयकं
दृष्टम् । यथाकाशमित्यनेन साध्याभावे साधनस्यासत्त्वं प्रदर्श्यते ।
तथाच प्रयत्नान्तररीयकः शब्दः इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टसाम-
र्थ्यस्य साधनसामान्यस्य शब्देऽनुसन्धानं गम्यते । तस्मादनित्यः
शब्द इत्यनेनानित्य एव शब्द इति प्रतिपिपादयेषितार्थपरिसमाप्ति-
र्गम्यते । तस्मात्प्रज्ञावयवेनैव वाक्येन परेषां स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनं
क्रियत इति परार्थमनुमानं सिद्धम् । विशेषदर्शनजनमवधारणज्ञानं
संशयविरोधी निर्णयः । २ एतदेव प्रत्यक्षमनुमानं चै । यद्विशेषद-
र्शनासंशयविरोध्युत्पद्यते ॥ निर्णयः । यथा स्थाणुपुरुषयोरुर्ध्वता-
मात्रसदृश्यलोचनाद्विशेषेषु पु-
रुषो वेति संशयोत्पत्तौ एवाय-
मित्यवधारणज्ञानं प्रत्यक्षनिर्णयः । विशाणमात्रदर्शनादौर्ध्ववयो वेति
संशयोत्पत्तौ साध्यामात्रदर्शनात्तौर्ध्वमित्यवधारणमनुमाननिर्णयः ।
लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षान्वयमनयोः संयोगविशेषात्पदभ्यासाद-
प्रत्ययननिताच्च संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु विशेषानुव्यवसायेच्छा-

१ तथाहि. पा. २. पु.

२ अन्वयव्यतिरेकानुस्मरणादर्थवर्गवृत्तिः पा. २ पु.

३ अनुमानं वा. पा. २ पु.

नुस्मरणद्वेषहेतुस्तदतीतविषयास्मृतिरिति । आम्नायविधानूणाभूषाणा-
मतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्मादिषु अन्योपनिबद्धेष्वनुपनि-
बद्धेषु चात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च यत्प्रातिभं ज्ञान यथा-
त्मनिवेदेनमुत्पद्यते तदार्पमित्याचक्षते । तत्तु प्रस्तावेन देवर्षीणां कदा-
चिदेव लौकिकानाम् । यथा कन्यका ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति ।
हृदयं मे कथयतांति । सिद्धदर्शनं न ज्ञानान्तरं । कथम् । यत्सूक्ष्मव्य-
वहितविप्रकृष्टेष्वर्थेषु सिद्धानां द्रष्टृणां दृश्यानामजनपादलेपगुटिका-
दिसिद्धीनां दर्शनं तत्प्रत्यक्षमेव । अथ दिव्यान्तरिक्षभौमानां ग्रहन-
क्षत्रसंचारादिनिमित्तमुपलभ्यप्राणिनां धर्माधर्मविपाकदर्शनमिष्टं तद-
नुमानमेव । अथ लिङ्गानपेक्षं धर्मादिषु दर्शनमिष्टं तदार्पप्रत्यक्षधोर-
न्यतरस्मिन्नन्तर्भूतमित्येवं बुद्धेः ॥

अनुग्रहलक्षणं सुखम् । स्वगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये स्तीष्टां पल-
ब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माधर्मापेक्षादात्ममनसोः संयोगादनुग्रहाभिष्व-
ङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत्सुखम् । प्रतीतेषु विषयेषु स्मृ-
तिजमनागतेषु सङ्कल्पजमिति । यत्तु विदुषामसत्सु विषयानुस्मर-
णमंकल्पेणाविर्भवति तद्विद्याशमसन्तोषधर्मविशेषानिमित्तमिति ।
उपघातलक्षणं दुःखम् । विपाद्यनभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति अनिष्टो-
पलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माधर्मापेक्षादात्ममनसोः संयोगादमर्षोपघात-

१ द्वेषहेतुः द्वेषान्ता हेतवो यस्य इति विग्रहः । न चैतत्स्मृतिहेतूनां परिस-
रूपानमपि तु निदर्शनमात्रं । तेन न्यायोक्तानां प्राणिधानादीनां सम्पदः.

२ यथात्मवेदकम् पा. २ पु.

३ बाहुल्येन, २ पु.

४ तदप्यनुमानमेव. २ पु.

५ तदप्यार्पप्रत्यक्षयोः. २ पु.

६ अनुग्रहः आनुकूल्यं अभिष्वङ्गो रोगः.

७ सुसमित्यधिकः पाठः. २ पु.

८ उपघातः पीडा.

दैन्यनिमित्तमुत्पद्यते तत् दुःखम् । अतीतेषु सर्पव्याधादिषु स्मृतिजनना-
गतेषु संकल्पजनमिति । स्वार्थं पारार्थं वा प्राप्तप्रार्थनमिच्छा । सा
चात्ममनसोः संयोगादुत्पाद्यपेक्षाद्वा उत्पद्यते प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः ।
कामोऽमिलापो रागः संकल्पः कारुण्यं वैराग्यमुषधा माव इत्येवमा-
दय इच्छाभेदाः । मधुनेच्छा कामः । अन्यवर्हेनेच्छाऽमिलापः ।
पुनःपुनर्विषयानुरक्तेनेच्छा रागः । अनासन्नक्रियेच्छा संकल्पः ।
स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखग्रहणेच्छा कारुण्यम् । दोषदर्शनाद्विषयपरि-
त्यागेच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा उपधा । अन्तर्निगूढेच्छा मावः ।
चिकीर्षा जिहोर्पेत्यादिक्रियाभेदादिच्छाभेदा भवन्ति ॥

प्रज्वधनात्मको द्वेषः । यास्मिन्साति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते स
द्वेषः । स चात्ममनसोः संयोगादुत्पाद्यपेक्षास्मृत्यपेक्षाद्वा उत्पद्यते,
प्रयत्नस्मृतिधर्माधर्महेतुः । द्रोहः क्रोधो मन्थुरसपाऽमर्ष इति द्वेष-
भेदाः । तत्राश्रुतरविनाशी क्रोधः । चिरानुविद्धोऽपकारपर्यवसायी
द्रोहः । निर्गूढोपकारासमर्पस्यापकारिणि द्वेषो मन्थुः । परोपकारास-
हनमक्षमा । स्वगुणपरिमवोऽपकारासमर्थो द्वेषोऽमर्ष इत्यार्यहम् ॥

प्रयत्नः संरम्भ इत्याह इति पर्यायाः । स द्विविधो जीवनपूर्वक
इच्छाद्वेषपूर्वकश्च । तत्र जीवनपूर्वकः सुप्तस्य प्राणायानसन्तानप्रेरकः
प्रधोषकाले चान्तःकरणस्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुः । अस्य जीवनपूर्व-
कस्यात्ममनसोः संयोगादुत्पाद्यपेक्षादुत्पात्तिः । इतरस्तु हिताहितमा-

- १ सर्पव्याधयोरादिषु. २ पु.
- २ दुःखम्. २ पु.
- ३ इच्छाभेदाः. २ पु.
- ४ अन्यवर्हो भोजनम्.
- ५ अनासन्नक्रियेच्छा संकल्पः. २ पु.
- ६ इच्छेत्यधिकः पाठः. २ पु.
- ७ निर्गूढ इति द्वेषविशेषणम्.
- ८ द्वेषः अ. पा. २ पु.

सिपरिहारसमर्थस्य व्यापामस्य हेतुः । शरीरधातुवैश्वात्मनसोः संयोगादिच्छापेक्षाद् द्वेषापेक्षाद्वैतपक्षे इति । गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकारणमप्रत्यक्षं पतनकर्मानुपेयं । संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधे । तस्य चावादिपरमाणुरूपादिवन्नित्यानित्यत्वनिरूप्यतय इति ॥

द्रवत्वं स्यन्दनकर्मकारणम् । त्रिद्रव्यवृत्तिः । तत्तु द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । सांसिद्धिकमप्य विशेषगुणः । नैमित्तिकं शुधिवीतेजसोः सामान्यगुणः । सांसिद्धिकस्य गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिरूप्यतयः । सघातदर्शनात्सांसिद्धिकद्रवत्वमयुक्तमिति चेत् । न । दिव्येन तेजसा युक्तानामाप्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगात्तद्रव्यारम्भकः संघाताख्यस्तेन परमाणूनां द्रवत्वप्रतिबन्धात् कार्ये हिमकरकादौ द्रवत्वानुत्पत्तिः । नैमित्तिकं शुधिवीतेजसोराग्निसंयोगजनम् । कथम् । सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टाकरजादिकारणेष्वग्निंसंयोगादेगापेक्षात्कर्मोत्पत्तौ तज्ज्योर्विभागेष्वो द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशात्कार्यद्रव्यनिवृत्तौ, अन्यस्मादग्निंसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्त्वतन्त्रेषु परमाणुषु द्रवत्वमुत्पद्यते । ततस्तेषु भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगात्कर्मोत्पत्तौ तज्ज्योः संयोगेष्वो व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते तस्मिंश्च रूपोत्पत्तिर्सेमकालं कारणगुणप्रक्रमेण द्रवत्वमुत्पद्यते ॥ स्नेहोऽप्य विशेषगुणः संमहमृजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववन्नित्यानित्यत्वनिरूप्यतयः ॥

१ व्यापारस्य. पु.

२ शरीरस्य विधारकः. २ पु.

३ मयत्नः. अ. पा. २ पु.

४ इति गुरुत्वम्. पा. २ पु.

५ करकादाविति शेषः.

६ संघाताख्यः, अनेन परमाणुद्रवत्वं प्रतिपद्यं तत्प्रतिबन्धात्. २ पु.

७ सर्पिरादिकारणेषु. २ पु.

८ संयोगादौष्ण्यापेक्षात्कर्मोत्पत्तौ कर्मज्येष्ठः. २ पु.

९ रूपमुत्पत्तिः. २ पु.

१० द्रवत्वम्. २ पु.

११ संमहमृजादिहेतुः संमहः पिण्डाभावः मृगाद्युद्धि-

१२ इति स्नेहः. २ पु.

संस्काराद्विषयः, वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति । तत्र वेगो
 भूतिमत्सु पञ्चसु द्रव्येषु निमित्ताविशेषापेक्षाकर्मणो जायते । नि-
 यतदिक्रियाप्रवन्धहेतुः । स्पर्शवत्द्रव्यसंयोगविरोधी^१ । कचित्कारण-
 गुणपूर्वप्रक्रमेणोत्पद्यत इति । भावनासंज्ञकस्त्वात्मगुणः । दृष्टश्रुता-
 नुभूतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानहेतुः । ज्ञानमददुःखादिविरोधी ।
 पटुद्रव्यासादरप्रत्ययजनः । पटुप्रत्ययोपेक्षादात्मननसोः संयोगाविशेषादा-
 ध्येयैर्पटुः संस्कारो जायते । यथा दाक्षिणात्यस्योद्दर्शनात् । वि-
 द्याशिल्पव्यायामादिव्यवस्यमानेषु तस्मिन्नर्थे पूर्वपूर्वमङ्कारमपेक्षमा-
 णादुत्तरोत्तरस्मात्प्रत्ययादात्ममनसोः संयोगात्ममङ्कारातिशयो जायते ।
 प्रयत्नेन चक्षुषि मनः स्थापयित्वाऽपूर्वमर्थं दिदृक्षमाणस्य विद्युत्स-
 म्पातदर्शनवदादरप्रत्ययस्तमपेक्षमाणादात्ममनसोः संयोगात्संस्कारा-
 तिशयो जायते । यथा देवहूदे सौवर्णराजतपद्मदर्शनादिति । स्थिति-
 स्थापकस्तु स्पर्शवत् द्रव्येषु वर्तमानो घनावयवसन्निवेशविपिष्टेषु का-
 लान्तरावस्थापिषु स्वाश्रयमन्ययाकृतं यथावस्थितं स्थापयति । स्थावर-
 जंगमेषु विकारेषु घनः शाखादन्तशृङ्गादिषु सूत्रवद्धादिषु भुग्नस-
 म्वर्तितेषु तस्य कार्यं लक्ष्यते । नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयोऽस्य गुणत्व-
 वत् द्रव्यत्वः^२ । धर्मः पुरुषविशेषगुणः । कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुः ।
 अतीन्द्रियोऽन्यमुखसम्बिद्विरोधी पुरुषान्तःकरणसंयोगजनः विशुद्धा-
 भिसन्निर्धनो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननिमित्तः । अथ तु साध-
 नानि श्रुतिस्मृतिविहितानि वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थि-
 तानि द्रव्यगुणकर्माणि । तत्र सामान्यानि धर्मे श्रद्धा अहिंसा भूत-

१ स्पर्शवत्द्रव्यसंयोगो विरोधी यस्येति विपक्षः, एवमप्येऽपि.

२ उत्तरोत्तरप्रत्ययानेक्षात्. २ पु.

३ सूत्रचर्मवस्त्रकम्पलादिषु २ पु.

४ इति संस्कारः. पा. २ पु.

५ संविज्ञान २ पु.

६ अभिसन्निधिरभिसन्धानम्.

हितं सत्यवचनमस्तेयं ब्रह्मचर्यमनुपैधाक्रोधवर्जनमभिवचनं शुचिद्र-
व्यसेवनं विशिष्टदेनताभक्तिरुपवासोऽप्रमादश्च ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवि-
शामिज्याध्ययनदानादि ब्राह्मणस्य विशिष्टानि प्रतिग्रहाध्यापनया-
जनानि स्ववर्णनियताश्च संस्काराः । क्षत्रियस्य सम्पत्प्रनापरिपाल-
नममाधुनिग्रहो युद्धेष्वनिवर्तनं स्वकीयाश्च संस्काराः । वैश्यस्य
क्रयविक्रयकृषिपशुपालनानि स्वकीयाश्च संस्काराः । शूद्रस्य पूर्ववर्णेषु
पारतन्त्र्यमन्त्रिकाश्च क्रियाः । आश्रमिणां ब्रह्मचारिणो गुरुकुलवा-
सिनः स्वशास्त्रविहितानि गुरुशुश्रूषार्थान्धनभिक्षाचरणादीनि मधुमा-
सदिवास्वप्राम्यज्जनादिवर्जनं च विद्याव्रतस्नातकस्य कृतदारकस्य गृह-
स्थस्य शैलीनयायावरवृत्त्युपाजितैर्धनेभूतमनुष्येदवपितृब्रह्माख्यान
पंचानां महायज्ञानां सायंप्रातरनुष्ठानम्, एकाम्रिविधानेन पाकथज्ञ-
संस्थानां नित्यानां शक्तौ विद्यमानायामश्याधेपादीनां दधिप्रेक्षसं-
स्थानां, अमिष्टोमादीनां च सोमयज्ञसंस्थानां कृत्वन्तरेषु च ब्रह्मच-
र्यम्, अपत्योत्पादनं च ॥ ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वा ग्रामाब्दाहि-
नि, सृत्य वनेषु वासो बल्कलाजिनकेशशमश्रुनखरोमधारणं वन्याम्बुहु-
तातिथिशेषभोजनानि वनस्थस्य । त्रयाणामन्यतमस्य श्रद्धावतः सर्व-
भूतेभ्यो नित्यमभयं दत्त्वा संन्यस्य स्वानि कर्माणि यमनियमेष्वप्रम-
त्तस्य पट्टपदार्थपरिसंज्ञं ध्यानाद् योगस्य साधनं प्रेम्नाजितस्य दृष्टश्च प्र-
योजनमनुद्दिश्यैतानि साधनानि भावप्रसादं च्छापेक्षयात्ममनसो संयो-
गाध्मर्मेत्पचिरिति ॥

१ अनुपपन्न, अवश्वपत्ता.

२ दासपरिपहस्य. २ पु.

३ शालामर्ततीति शालान्नोऽनिशयेन यानि देशान्तरमिति यायापरस्तयोर्वृत्तौ
अध्यापना देशान्तरगमनादि.

४ परितिरूप्यन् प्रसरूपान् । तत्त्वज्ञानमिति यावत्.

५ प्रसरूपान् प्रयोगसाधन. पा. २ पु.

६ मयाजितस्येति. पा. २ पु.

७ भावप्रसादं चित्तप्रसादम्.

८ रितिधर्मः २ पु.

अधर्मोप्यात्मगुणः कर्तुरहितप्रत्यवायहेतुरतीन्द्रियः अत्यदुःखसं-
 म्याजानंवेरोधी । तस्य साधनानि शास्त्रप्रतिषिद्धानि धर्मसाधनविपरी-
 तानि हिंसावृत्तस्तेषां दीनौ विहिताकरणं प्रमादश्च एतानि दृष्टाभितन्धि
 चापेक्ष्याममनसोः संयोगादधर्मोत्पत्तिरिति । अविदुषो रागद्वेषवतः
 प्रवर्तन्ताधर्माः प्रकृष्टास्त्वल्पाधर्मसहिताद्भस्तेन्द्रप्रजापाति पितृमनुष्यलो-
 केष्वाश्यानुत्पैरिष्टशरीरेन्द्रियविषयसुखादिभिर्योगो भवति । तया
 प्रकृष्टाधर्मस्त्वल्पाधर्मसहितः त्वेतत्तिर्यग्योनित्यानेन निष्टशरीरेन्द्रि-
 यदुःखादिभिर्योगो भवति । एवं प्रवृत्तिरक्षणधर्माधर्मसहिताद्देवमानु-
 षतिर्यद्भूतरेकेषु पुनः पुनः संसारप्रवृत्तौ भवति । ज्ञानपूर्वकान्तु कर्मणः
 कृतादसङ्कल्पितकृत्तद्विशेषः कुत्रे जतस्य दुःखवियोगोपायजिज्ञासोप-
 चार्यमुपगम्योत्पन्नपदार्थतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ विरक्तस्य राग-
 द्वेषाभावात्तयोर्धर्मायोरनुवृत्तौ सञ्चितयोर्निरोधे सन्तोषमुखं शरी-
 रपरिवेदं चात्पाद्य रागादिनिवृत्तौ निवृत्तिरक्षणः केवलो धर्मः
 परमात्मदर्शनं सुखं कृत्वा निवर्तते तदा निर्वाणस्यात्मनः शरीरादि-
 निवृत्तौ पुनः शरीराद्यनुवृत्तौ दग्धेन्वनानलवदुपशमो मोक्ष इति ॥

शब्दोऽन्तरगुणः श्रोत्रग्राह्यः क्षणिकः कार्यकारणोपपत्तिरोधी ।
 संयोगविभागशब्दजः प्रदेशवृत्तिः समानासमानजातीयकारणकः स च
 द्विविधो वर्णलक्षणाऽवर्णलक्षश्च । (अकारिर्दिवर्गलक्षणः सङ्ख्यादिनि-
 मित्तोऽवर्णलक्षणः ।) तत्र वर्णलक्षणस्योत्पत्तिरात्ममनसोः संयोगात्स्मृ-
 त्यपेक्षादर्शोच्छरणच्छा तदनन्तरं प्रयत्नस्तगपेक्षमाणानामवसुप्तयो-
 गाद्वायौ कर्म जायते । स च बाधुरूर्ध्वं गच्छत्कण्टादीनिमिहस्ति । ततः

१ संविज्ञानं. २ पु.

२ अवश्यकर्तृयाकरणमथवाकरणश्च प्रमादवतः, २ पु.

३ ज्ञानपूर्वकान्तु कर्मणोऽसंक्लिप्तकृत्तद्विशेषः पा. २ पु

४ विप्रयोगोपाय. २ पु.

५ इति । धर्मः २ पु

६ कार्यमुत्तराब्दः कारणं संयोगविभागशब्द एतदुभयेनाप्यय विरुध्यते.

स्थानवायुसंयोगापेक्षात्स्थानाकाशसंयोगाद्वर्णोदासिः अवर्णलक्षणश्च भे-
रिदण्डसंयोगाद्वेगापेक्षेद्देशोकाशसंयोगादुत्पद्यते वेणुपर्वविभागापे-
क्षाद्वेष्वाकाशविभागाच्च । शब्दाच्छब्दनिष्पत्तिः शब्दात्संयोगविभागनि-
ष्पत्त्याद्वोचिसन्तानवच्छेदसन्तानः । एवं सन्तानेन श्रोत्रदेशमगत-
स्यान्त्यशब्दस्य ग्रहणम् । श्रोत्रशब्दयोः संयोगगमनाभावादप्राप्तस्य
चानुपलब्धेः परित्यक्तस्य नानासिद्धिरिति गुणपदार्थः समाप्तः ॥

उत्क्षेपणार्दानां पञ्चानामपि कर्मसम्बन्धः । एकद्रव्यवृत्तित्वं स-
णिकत्वं मूर्त्तद्रव्यवृत्तिस्मृत्तिगुणवत्त्वम् गुरुत्वाद्वयप्रयत्नसंयोगजन्यत्वं
स्वरूपसंयोगविरोधित्वं संयोगविभागनिरपेक्षारणत्वम् असमवायि-
कारणत्वं स्वपराश्रयसमवेतकारणरम्भकत्वं समानासमानजातीया-
रम्भकत्वं प्रतिनियतजातियोगात्वं दिग्विशिष्टतापरिभक्तवच्च निशपः ।
तत्रेत्क्षेपणं शरीरावयवेषु तत्सम्बन्धेषु च सत्पूर्वभाषिणः प्रदेशैः संयोग-
कारणमवोभाषिष्व प्रदेशैर्विभागकारणं कर्मोत्पद्यते गुरुत्वप्रपन्नसं-
योगेभ्यः तदुत्क्षेपणम् । तद्विपरीतसंयोगविभागकारणं कर्मऽवक्षेपणम् ।
ऋजुने द्रव्यस्याप्राक्ययानां तद्देशैर्विभागः संयोगच्छ मूत्रप्रदेशैरेन
कर्मगावयवी कुटिलः सञ्जयते तदाकुञ्चनम् । तद्विपरयेण संयोगवि-
भागोत्पत्तौ येन कर्मगावयवी ऋजुः सञ्जयते तत्संप्रसारणम् ।
यदनियतदिग्देशविभागकारणं तद्रूपमिति । एतत्पञ्चविधमपि कर्म
शरीरावयवेषु तत्सम्बन्धेषु च सम्प्रत्ययगसम्प्रत्ययश्च । यदस्यत्तदप्र-
त्ययमेव । एतेष्वन्येषु च तद्रूपममेव । ननु कर्मणां जातिपञ्चकत्वमयुक्तं
गमनात्सर्वेषामविशेषात् ; सर्वं हि क्षणिकं कर्म चलनमात्रमुत्तमम-
श्रयस्योर्ध्वमधस्तिर्यग्गता परमाणुत्रिरत्मात्रैः प्रदेशैः संयोगविभागान्
करोति सर्वत्र गमनप्रत्ययोऽविशिष्टः तस्मात्गमनमेव सर्वमिति न वर्गशः

प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनादिहोत्सेपणमत्रोत्सेपणमित्येवं सर्वत्र वर्गशः
 प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिश्च दृष्टा । तेन तद्वेतुः सामान्यविशेषभेदोऽवग-
 म्यते तेषामुदाद्युपसर्गविशेषात्प्रतिनियतादिग्विशिष्टकार्यारम्भादुपलभ-
 नभेदोपि सिद्ध इति । एवमपि चैवेत्यवधारणानुपपत्तिः निष्क्रमणप्रवे-
 शनादिष्वपि वर्गशः प्रत्ययानुवृत्तिदर्शनात् । यदि ह्युत्सेपणादिषु
 सर्वत्र वर्गशः प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिदर्शनाज्जातेर्भेद इष्यते एवं
 निष्क्रमणप्रवेशनादिष्वपि । कार्यभेदात्तेषु प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्ती
 इति चेत् उत्सेपणादिष्वपि कार्यभेदादेव प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तिप्रसङ्गः
 अथ समनेपि वर्गशः प्रत्ययानुवृत्तिभेदे उत्सेपणादीनां जातिभेदो न
 निष्क्रमणादीनामित्यत्र न विशेषहेतुरिति चेत् न । जातिसङ्करप्रसङ्गात्
 निष्क्रमणादीनां जातिभेदात्प्रत्ययानुवृत्तिव्यावृत्तौ जातिसङ्करः प्रस-
 ज्यते । कथम् । द्वयोर्द्रष्टोरेकस्मादपवरकार्दपररकान्तरं गच्छतो युग-
 पन्निष्क्रमणप्रवेशनप्रत्ययो दृष्टौ । तथा द्वारप्रवेशे प्रविशति निष्क्रा-
 मतीति च । यदि तु प्रतीतीराद्येपनीतं भवति तदा निष्क्रमणप्रत्ययो
 नापि प्रवेशनप्रत्यय इति किं तर्हि गमनप्रत्यय एव भवति । तथा
 नाडिकायां वंशपर्णादौ पतति द्रष्टृणां युगपद्भ्रमणपतनप्रवेशनप्र-
 त्यया दृष्टा इति जातिसंकरप्रसङ्गः । न चैवमुत्सेपणादिषु प्रत्ययसंकरो
 दृष्टः । तस्मादुत्सेपणादीनां जातिभेदात्प्रत्ययव्यावृत्तिः निष्क्रमणादी-
 नां तु तात्कार्यभेदादिभिः । कथं युगपत्प्रत्ययभेद इति चेत् । अथ मतं यथा

१ इत्यादि. पा. २ पु.

२ तेषामुत्सेपणादीनाम्.

३ वर्गशः समूहोत्सेपण.

४ अपवरकाद्वासगृहात्.

५ प्रतीतीरा जवनिम्न.

६ प्रसङ्ग इति. पा. २ पु.

७ अथ मतमिति. एतत् पूर्वमन्वयस्य विवर्ण यतोऽयं गणकारणा क्रमो यस्तत्र-

दुद्विष्य पुनस्तत्रैव निर्देशो नृत्तिरिव तस्यापि च प्रतिनिर्देशो भाव्यमिव

जातिसंकरो नास्ति एवमनेककर्मसमावेशोऽपि नास्तीति एकस्मिन्कर्मणि युगपद्गृह्णाणां भ्रमणपतनप्रवेशनप्रत्ययाः कथं भवन्तीति । न । अवयवावयविनोर्दिग्देशविशिष्टसंयोगविभागमेदात् योहि दृष्टाऽवयवानां पार्श्वतः यय्यायेण दिक्प्रदेशैः संयोगविभागान्पश्यति तस्य भ्रमणप्रत्ययो भवति यो ह्यवयविन उर्ध्वप्रदेशैर्विभागमघः संयोगं चावेशते तस्य पतनप्रत्ययः । यः पुनर्नालिकान्तदेशे संयोगं बहिर्देशे च विभागं पश्यति तस्य प्रवेशनप्रत्ययः । सिद्धकार्यभेदान्निष्क्रमणादीनां प्रत्ययभेदः । भवतुक्षेपणादीनां जातिभेदात्प्रत्ययभेदः निष्क्रमणादीनां तु कार्यभेदादिति ॥

अथ गमनत्वं किं कर्मत्वपर्याय आहोस्विदपरं सामान्यमिति । कुतेस्ते संशयः । समस्तेपूक्षेपणादिषु कर्मप्रत्ययवत्गमनप्रत्ययाविशेषात्कर्मत्वपर्याय इति गम्यते, यत्तुक्षेपणादिवद्विशेषसंज्ञयाभिहितं तस्मादपरं सामान्यं स्यादिति ॥ न कर्मत्वपर्यायत्वात् आत्मत्वपुरुषत्ववत्कर्मत्वपर्याय एव गमनत्वम् । अथ विशेषसंज्ञायां किमर्थं गमनग्रहणं कृतमिति । न । भ्रमणाद्यवरोधार्थत्वात् । उत्क्षेपणादिशब्दैरनवरुद्धानां भ्रमणपतनस्यन्दनादीनामवरोधार्थं गमनग्रहणं कृतम् । अन्यथाहि यान्येव चत्वारि विशेषसंज्ञयोक्तानि तान्येव सामान्यविशेषसंज्ञाविषयाणि प्रसज्येरन्निति ॥ अथवास्त्वपरं सामान्यं गमनत्वमनियतदिग्देशसंयोगविभागकारणेषु भ्रमणादिष्वेव वर्तते ग-

१ अत्र श्रूमः नावय इत्यादि. पा. २ पु.

२ प्रत्ययो भवन्तीति पा. २ पु.

३ कार्यभेदात् अवयवावयविनोरित्यादिग्रन्थेन निस्कृतम्.

४ पूर्वोक्तमभ्यनुज्ञाय संशयितः पृच्छान्तरं दर्शयति अथेत्यादि.

५ संशयहेतु पृच्छति कुत इति.

६ उत्तरयति नेत्यादिना.

७ अथ विशेषसंज्ञा. पा. २ पु.

८ चत्वारि. उत्क्षेपणादीनि.

अनशब्दस्तत्क्षेपणादिषु भाक्तो द्रष्टव्यः । स्वाश्रयसंगोपविभागकर्तृ-
त्वमाद्यादिति । तत्प्रत्ययकर्मविधिः । कथम् । निर्वीर्यितेषु यज्ञाव्य-
यनदानाद्यादिषु यदा हस्तमुत्सेमुमिच्छत्यवक्षेप्तुं वा तदा हस्तवत्या-
न्मपदेशे प्रयत्नः सञ्जायते तं प्रयत्नं गुरुत्वं नापेक्षमाणादात्महस्तसं-
योगादसमवायिकारणाद्धस्ते कर्म भवति । हस्तवत्त्वशरीरावयवेषु
पादादिषु शरीरे चेति । तत्सम्बद्धेष्वपि कथम् । यदा हस्तेन मुशले
गृहीतवेच्छां करोति उत्क्षिपामि हस्तेन मुशलमिति 'तदनन्तरं प्रयत्न-
न्तमपेक्षमाणादात्महस्तसंयोगादास्मिन्काले हस्त उत्क्षेपणकर्मोत्पद्यते
तस्मिन्नेव काले तं प्रयत्नमपेक्षमाणाद्धस्तमुशलसंयोगान्मुशलैपि कर्म
भवति । तदनन्तरं दूरमुखिप्ते मुशले तदर्थेच्छा निवर्तते । पुनरप्य-
वक्षेपणेच्छोत्पद्यते । तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणाद्यपोक्तासंयोगद्व-
याद्धस्तमुशलयोर्मुगपदवक्षेपणकर्मणो भवतः । ततोऽन्त्येन मुशलकर्मणो
लूत्वलमुशलयेरभिधातास्य संयोगः कियते । सच संयोगो मुशङ्गात्
वेगमपेक्षमाणो मुशलेऽप्रत्ययमुत्पत्तनकर्म करोति । तत्कर्ममिधा-
तापेक्षं मुशले संस्कारमारम्भे तमेवेक्ष्य 'मुशङ्गहस्तसंयोगोऽप्रत्ययं
हस्तेऽप्युत्पत्तनकर्म करोति । यद्यपि प्राक्तनः संस्कारोऽभिधाताद्विनष्ट-
मथापि मुशलेलूत्वलयोः संयोगः पटुकर्मोत्पादकः संयोगविशेषमावा-
त्तस्य संस्कारारम्भे स्यादित्यसमर्थो भवति । अथवा प्राक्तन एव पटुः
संस्कारोऽभिधाताद्विनश्यन्नवस्थित इति । अतः संस्कारवति. पुनः सं-
स्कारो नास्ति । अतो यस्मिन्नेव काले संस्कारापेक्षादभिधातादऽप्र-
त्ययं मुशले, उत्पत्तनकर्म तस्मिन्नेव काले तमेव संस्कारमपेक्षमाणा-
न्मुशङ्गहस्तसंयोगादप्रत्ययं हस्तेऽप्युत्पत्तनकर्मोति ॥ पाणिमुक्तेषु गम-

१ सामान्यादिति. पा. २ पु.

२ अपेक्षमाणाद्. कारणत्वेनापेक्षमाणात्.

३ उत्क्षेपणेच्छा.

४ वेगप्रत्यय संस्कारम्.

नविधिः । कथम् । यदा तोमरं गृहीत्वा हस्तेनोत्क्षेप्यमिच्छोत्पद्यते
तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणाद्यथोक्तत्संयोगद्वयात्तोमरहस्तयोर्युगप-
दाकर्षणकर्मणी भवतः । प्रसारिते च हस्ते तदाकर्षणार्थः प्रयत्नो
निवर्तते । तदनन्तरं तिर्यग्दूर्ध्वं दूरमासन्नं वा शिपामीतिच्छा संजायते ।
तदनन्तरं तदनु रूपः प्रयत्नस्तमपेक्षमाणास्तोमरहस्तसंयोगो नोदनाख्यः ।
तस्मान्नोदनाख्याद्यथोक्तात्तोमरे कर्मोत्पन्नं नोदनापेक्षं तस्मिन् संस्कार-
मारभते । ततः संस्कारनोदनाभ्यां तावत्कर्माणि भवन्ति यावद्वस्ततो-
मरविभाग इति । ततो विभागान्निवृत्ते नोदने संस्कारादूर्ध्वं तिर्यगासन्नं
वा प्रयत्नानुरूपाणि कर्माणि भवन्ति आपतनादिति । तथा यन्त्रमुक्तेषु
गमनविधिः । कथम् यो बंधवान् कृतव्यायामो वामेन करेण धनु-
र्विष्टम्ब्य दक्षिणेन शरं संधाय सशरां ज्यां गृहीत्वेच्छां करोति
सज्येष्वाकर्षयाम्येतदनु रिति । तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्महस्त-
संयोगादाकर्षणकर्म हस्ते यदैवोत्पद्यते तदैव तमेव प्रयत्नमपेक्षमाणा-
द्वस्तज्याशरसंयोगाज्ज्यायां शरे च कर्म प्रयत्नविशिष्टं हस्तज्याशर-
संयोगमपेक्षमाणाभ्यां धनुर्ज्याकोटिसंयोगाभ्यां कर्मणी धनुः कोट्यौ-
रिति एतत्सर्वं युगपत् । एवमाकर्णान्ताकृष्टे धैनुषि नातः परमनेन
गन्तव्यमिति यज्ज्ञानं ततस्तदाकर्षणार्थस्य प्रयत्नस्य विनाश इति ।
ततः पुनर्मोक्षणेच्छा तदनन्तरं प्रयत्नस्तमपेक्षमाणादात्मांगुलिसंयोगादं-
गुलिकर्म । तस्माज्ज्यांगुलिशरविभागः । ततो विभागत्संयोगनाश
इति ।

१ तोमरं शल्यायं दण्डाकारमल्लभेदम् ।

२ इच्छा जायते, पा. २ पु.

३ नोदनाख्यं नोदनायाम् ।

४ तस्मिन्नेव काले पा. २ पु.

५ मुष्टिना गृहीत्वेच्छां पा. २ पु.

६ सज्येषु ज्या मोर्वी, इत्यर्वाणस्ताभ्यां संहति धनुरिति सयन्धः । सेष्वाकर्ष-
यामि, पा. २ पु.

७ आकर्षणादिकृष्टे.

तस्मिन्निष्टे प्रतिक्रियाभावाद्यद्वा धनुषि वर्तमानः स्थितिस्था-
 नकः संस्कारो मण्डलोभूतं धनुर्यावास्थितं स्थापयति तदा तमेव
 संस्कारमपेशमाणाज्ज्याधनुःसंयोगाज्ज्यायां कर्मोत्पद्यते । तत्संस्का-
 रणापेशं ज्यायां संस्कारं करोति । तमपेशमाण इषुःसंयोगो नोद-
 नम् । तस्मादिषावायं कर्म नोदनापेक्षमियौ संस्कारमारभते तस्मात्संस्का-
 रान्नोदनसहायात्तावत्कर्माणि भवन्ति यावदिषुज्याविभागः । ततो
 विभागात्तोदने निवृत्ते कर्माण्युत्तरोत्तराणि संस्कारादापतनादिति^१ य-
 इति कर्माणि क्रमशः कस्मात्संयोगबहुत्वादेकस्तु संस्कारोऽन्तराले
 कर्मणोऽपेक्ष्य कारणाभावादिति । एवमात्माधिष्ठितेषु सत्प्रत्ययमसत्प्र-
 त्ययं च कर्मोक्तमित्यनधिष्ठितेषु बाह्येषु चतुर्षु महाभूतेष्वप्रत्ययं कर्म
 गमनमेव नोदनादिभ्यो भवति । तत्र नोदनं गुरुत्वद्वयवेगप्रयत्ना-
 त्समस्तान्व्यस्तानपेक्षमाणो यः संयोगविशेषः । नोदनपरिभाषाहेतोः
 कर्मणः कारणमिति तस्माच्चतुर्ष्वपि महाभूतेषु कर्म भवति यथा पं-
 फारूपायां पृथिव्यां वेगोपेक्षो यः संयोगो विभागहेतुरेकस्य कर्मणः
 कारणं सोऽभिधाताख्यः तस्मादपि महाभूतेषु कर्म भवति यथा वापा-
 णादिषु पात्रादिभिर्न्यमानायामभिहन्यमानायां वा पंफारूपायां पृ-
 थिव्यां यः संयोगो नोदनाभिधानयोरेवमतरापेक्ष उभयापेक्षो वा यः
 संपुक्तसंयोगस्तस्मादपि ये प्रदेशाननुयन्ते नाप्याभिहन्यन्ते तेऽपि
 कर्म जायते । पृथिव्युदकगोर्गुरुत्वविधारकसंयोगप्रयत्नवेगाभावे सति
 गुरुत्वाद्यधोगमने तत्पतनं यथा मुशलवतीरेष्वादिपूतम् । तत्राद्यं
 कर्म गुरुत्वात् । द्वितीयादीनि तु गुरुत्वसंस्काराभ्याम् । ह्यतोपू-
 तानापमां स्थलाज्जिज्ञाभिसर्पणं यत्तद्गुरुत्वात्स्यन्दनम् । कथम् । सम-
 न्ताद्गोचः संयोगेनावयविद्वत्त्वं प्रतिबद्धम् । अवयवद्वयत्वमप्येकार्थ-

१ धनुर्ज्यासंयोगाज्ज्यायां शते च पा. २ पु.

२ संस्कारादेवापतनादिति. २ पु.

३ अविभागस्तः. २ पु.

समवेतं तेनैव प्रतिबद्धम् । उत्तरोत्तराणि अवयवद्रवत्वानि संयुक्तसं-
योगैः प्रतिबद्धानि । यदा तु मात्रया सेतुमङ्गः कृतो भवति तदा
समन्तात्प्रतिबद्धस्यावयवविद्रवत्वस्य कार्यारम्भो नास्ति । सेतुसमीप-
स्थस्य स्ववयवद्रवत्वस्योत्तरोत्तरेषामवयवद्रवत्वानां प्रतिबन्धकाभावाद्भू-
त्तिलाभः । ततः क्रमशः संयुक्तानामेवाभिसर्पणं ततः पूर्वद्रव्याविनाशं
प्रबन्धेनावस्थितैरवयवैर्दागद्रव्यमारभ्यते । तत्र कारणगुणपूर्वक्रमेण,
द्रवत्वमुत्पद्यते । तत्र च कारणानां संयुक्तानां प्रबन्धेन गमनेन यद्-
वयविनि कर्मात्पद्यते तस्यन्दनाख्यमिति । संस्कारात्कर्म इत्यादिषू-
क्तम् । तथा चक्रादिस्ववयवानां पार्श्वतः प्रतिनियतदिग्देशसंयोग-
विभागोत्पत्तौ यद्भवयविनि संस्कारादनियतदिग्देशसंयोगविभागनिमित्तं
कर्म तद्भ्रमणमिति । एवमादयो गमनविशेषाः । प्राणारूपे वायौ कर्म
आत्मवायुसंयोगादिच्छाद्वेषमयत्नापेक्षात् जाग्रत इच्छानुविधानात् सु-
षुप्तस्य जीवनपूर्वकप्रयत्नापेक्षात् ॥ आकाशकालदिगात्मनां सत्यपि
द्रव्यत्वे निष्क्रियत्वम् सामान्यादिवदमूर्त्तत्वात् । मूर्तिरसर्गतद्रव्य-
परिमाणं तदनुविधाधिनी च क्रिया । सा चाकाशादिषु नास्तीति ।
तस्मान्न तेषां क्रियासम्बन्धोऽस्तीति । सविग्रहे मनसीन्द्रियान्तरस-
म्बन्धार्थं जाग्रतः कर्मात्ममनःसंयोगादिच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नादन्वाभि-
प्रायमिन्द्रियान्तरेण विषयोपलब्धिदर्शनात् । सुप्तस्य प्रबोधकाले जी-
वनपूर्वकप्रयत्नापेक्षात् । अपसर्पणमुत्सर्पणं च कर्मात्ममनसोः संयो-
गाददृष्टापेक्षात् । कथम् । यदा जीवनमहकारिणोर्ध्वार्धमयोर्वैक-

१ मात्रया लेशेन.

२ मात्रयापि सेतुभेदः पा. २ पु.

३ समन्तात्प्रतिबद्धत्वादवयवि. पा. २ पु.

४ सेतुसमीपस्थावयवद्रवत्वानाम्. पा. २ पु.

५ इच्छानुविधानदर्शनात्. २ पु.

६ आत्मनोऽभिप्रायानुरोधेन.

स्वात्तत्पूर्वप्रयत्नवैकल्यात्प्राणवायोनिरोधे संत्यन्याभ्यां लब्धवृत्तिभ्यां
धर्माधर्माभ्यामात्ममनसोः संयोगसचिवाभ्यां मृतशरीराद्विभागकरण-
मपसर्पणकर्मोत्पद्यते । ततः शरीरान्दाहिरपगतं ताभ्यामेव धर्माधर्मा-
भ्यामुपजातिवाहिकैशरीरेण सम्ब्रध्यते तत्संक्रान्ते स्वर्गं नरकं वा ग-
त्वाऽऽशयानुरूपेण शरीरेणै सम्ब्रध्यते । तत्संयोगार्थं कर्मोपसर्पणा-
ल्यमिति । योगिनो वैहिलद्रेचितस्य मनसोऽभिप्रेतदेशे गमनं प्रत्यागमनं
च सर्गकाले प्रेत्यग्रेण शरीरेण सम्बन्धार्थं कर्मादृष्टकारितम् अन्यदपि
महाभूतेषु यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यमानं कारणमुपकारापकार-
समर्थं भवति तदप्यदृष्टकारितम् तथा सर्गादौ वणुकर्माग्निवाय्वोरुर्ध्व-
तिर्ध्वगमनं महाभूतानां प्रक्षोभणमभिपिक्तानां मणीनां तत्स्करं प्रति-
गमनमयसोऽयस्सन्तामिसर्पणं चेति कर्मपदार्थः समाप्तः ॥

द्विविधं सामान्यं परमपरञ्च एव विषयसर्वगतमभेदात्मकमनेकवृत्तिः ।
एकद्विबहुप्रात्मस्वरूपानुवृत्तिप्रत्ययकारणम् । कथम् । प्रतिपिण्डे
सामान्यापेक्षज्ञानोत्पत्तावभ्यासप्रत्ययजनितसंस्कारादतीतज्ञानमबन्धप्रत्य-
यविक्षणाद्यस्तमनुगतमास्ति तत्सामान्यम् । तत्र परं सत्तासामा-
न्यमनुवृत्तिप्रत्ययकारणमेव । यथा परस्परविशिष्टेषु चर्मवस्त्रवस्त्रला-
दिवन्त्यस्मात्कीर्त्तिलोद्व्यसम्भवात्त्रिलं नीलमिति प्रत्ययानुवृत्तिः तथा
परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टा सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः
सा चार्थान्तराद्वितुमर्हति यत्तदर्थान्तरं सा सत्तेति निश्चा सत्स-
दिति प्रत्ययानुवृत्तिः, तस्मात्सत्तासामान्यमेव । अपरं द्रव्यस्वगुणत्व-

१ जीवनसहायवैकल्यात् तत्पूर्वकमयत्नवैकल्यात्प्राणवायोनिरोधे. २ पु.

२ अतिवाहकप्राप्त्यात्मनमित्यतिवाहिकं सूत्रमशरीरम्.

३ स्थूलेन शरीरेण

४ योगिना च. २ पु.

५ प्रत्ययेण सर्गाद्रुत्पन्नेनाभिनवेन शरीरेण.

६ यथा. २ पु.

७ अनुवृत्तिपुद्धि. २ पु.

८ एकस्मात्. २ पु.

कर्मत्वद्यनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं विशेषश्च । तत्र द्रव्यत्वं परस्परविशिष्टेषु पृथिव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं गुणकर्मभ्यां व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः । तथा गुणत्वं परस्परविशिष्टेषु रूपादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं द्रव्यकर्मभ्यां व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वाद्विशेषः । तथा कर्मत्वं परस्परविशिष्टेषूपलक्षेपणादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यं द्रव्यगुणेभ्यो व्यावृत्तिहेतुत्वाद्विशेषः । एवं पृथिवीत्वरूपत्वात्क्षेपणत्वगोत्वपटत्वादीनां प्राप्यप्राणिगतानामनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्धः । तानि द्रव्यत्वादीनि प्रभूतविषयत्वात्प्राधान्येन सामान्यानि स्वाश्रयविशेषकत्वाद्भक्त्या विशेषाख्यानीति लक्षणभेदादेषां द्रव्यगुणकर्मभ्यः पदार्थान्तरं (त्वं) च सिद्धम् । अत एव च निःस्यत्वम् । द्रव्यादिष्वनुवृत्तिविषयात्प्रत्ययभेदाच्च परस्परतश्चान्यत्वम् । प्रत्येकं स्वाश्रयेषु लक्षणविशेषाद्विशेषलक्षणाभावाच्चैकत्वम् । यद्यप्यपरिच्छिन्नदेशानि सामान्यानि तथाप्युपलक्षणनियमात्प्रारणसामग्रीनियमाच्च स्वविषयसर्वगतानि । अन्तरालसंयोगसमवायवृत्त्यभावादप्यपदेश्यानि इति सामान्यपदार्थः समाप्तः ॥

अन्तेभवा अस्याः स्वाश्रयविशेषत्वाद्विशेषः । विनाशारम्भरहितेषु नित्येष्वप्त्राकाशकालादिगात्मनःसु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमाना अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवः । यथाम्मदादीनां गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावयवसंयोगनिमिता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा यथा गौः शुक्लः शीघ्रगतिः ककुद्भान् महाघण्ट इति तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां

१ गुणकर्मभ्याम् २ पु.

२ कर्मभ्याम् २ पु.

३ द्रव्यगुणाभ्याम् २ पु.

४ सामान्यं विशेष इति बुद्धयपेक्षम् १।२।३। इत्यादि सूत्रोक्तम्.

५ अन्तेषु २ पु.

६ विशेषकत्वाद्व्यावृत्तकत्वाद्.

७ यथा इति न. २ पु.

नित्येषु तुल्यादृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्मनः सु चान्यनिमित्तासम्भवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारमेयमस्माद्विलक्षण इति प्रत्ययव्यावृत्तिः, देशकालविशिष्टे च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं च भवति यतस्तेऽन्या विशेषा इति । यदि पुनस्तस्यविशेषमन्तरेण योगिना योगजधर्माप्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं च स्यात्ततः किं स्यात् । नैवं भवति । यथा न योगजाद्वमोदशुक्ले शुक्लप्रत्ययः सज-यने अत्यन्तादृष्टे प्रत्यभिज्ञानं यदि स्यात् मिथ्याप्रत्ययः स्यात् । तथेहाप्यन्तविशेषमन्तरेण योगिना योगजधर्माप्रत्ययव्यावृत्तिः । प्रत्यभिज्ञानं च भवितुमर्हति । अथान्यविशेषेऽपि परमाणुषु कस्मान्न स्वतः प्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं वा कल्प्यत इति चेत् । न । तादात्म्यात् । इह तादात्म्यकल्पनानिमित्तप्रत्ययो भवति । यथा घटादिषु प्रदीपात् न तु प्रदीपे प्रदीपात् । यथाच स्वमात्मादीनां स्वतः एवाशुचितः तद्योगादन्येषाम् तथेहापि तादात्म्यादन्यविशेषेषु स्वतः एव प्रत्ययव्यावृत्तिः तद्योगात्परमाण्वादिविधिः इति विशेषपदार्थः ॥

अयुतसिद्धानामाधारभूतानां यः सम्बन्धः इह प्रत्ययहेतुः स समवायः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां कार्यकारणभूतानामकार्यकारणभूतानां वा अयुतसिद्धानामाधारभूतानां भावेनावस्थितानामिहेदमिति बुद्धिर्यतो भवति यतश्चासंगतानामभिगतान्यत्वानामविश्वेऽप्यस्य स समवायारूपः सम्बन्धः । कथम् । यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः सम्बन्धे सति दृष्टः तथेह तत्तुषु पट इह वीरणेषु घटः

१ प्रत्याधार विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययः २ पु

२ ततः क्रियादिति न २ पु

३ अधिकरोति मिथ्याप्रत्यय इत्यनुपगम्यते । परमाणुप्रत्ययव्यावृत्तिः प्रत्यभिज्ञानं वा भवितुमर्हति २ पु सत एव विषयस्य योगिभिरपि ज्ञानं न कल्पन्तासत इति भावः

४ इह तदाऽप्येकैव्यनिमित्तः प्रत्ययो भवति २ पु

५ अविश्वभावेनावस्थितानाम् २ पु

इह द्रव्ये । द्रव्यगुणकर्मणि इह द्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्ता इह द्रव्ये
 द्रव्यत्वमिह गुणे गुणत्वमिह कर्मणि कर्मत्वमिह नित्येऽन्य निशेष
 इति प्रत्ययदर्शनादस्त्येषा सम्बन्ध इति ज्ञायते । न चासौ संयोगः
 सम्बन्धिनामयुतसिद्धत्वात् । अन्यतरकर्मजादिनिमित्तभावाद्विभागा-
 न्तत्वाददर्शनादधिकरणधिकर्तृव्यपेरेव भावादिति । स च द्रव्या-
 दिभ्यः पदार्थान्तरं भाववृद्धक्षणेदेतात् । यथा भावस्य द्रव्यत्वादीना-
 म्भावाधारे सगत्मानुरूपप्रत्ययकर्तृत्वात् स्वाश्रयादिभ्यः परस्परतश्चार्था-
 न्तरभावः तथा समवायस्यापि पञ्जस्वपि पदार्थेषु इहेति प्रत्ययदर्शना-
 त्तेभ्यः पदार्थान्तरत्वमिति । न च संयोगवृत्तानात्वनिति भववृद्धिज्ञा-
 निशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्च तस्माद्भावस्तत्सर्वत्रैकः समवायः । ननु
 द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिभिर्विशेषणैः सम्बन्धैकत्वात्प-
 दार्थसंकरप्रसङ्ग इति । न । स्वाधाराधेयनियमात् । यद्यप्येकः सम-
 वायः सर्वत्र स्वतन्त्रस्तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति । कथम् । द्रव्ये-
 प्येव द्रव्यत्वं गुणेप्येव गुणत्वं कर्मस्वेव कर्मत्वमित्येवमादि । क-
 स्मात् अन्यव्यतिरेकदर्शनात् । इहेति समवायनिमित्तस्य ज्ञानस्या-
 न्वयदर्शनात्सर्वत्रैकः समवाय इति गम्यते । द्रव्यत्वादिनिमित्तानां
 प्रत्ययानां व्यतिरेकदर्शनात्प्रतिनियमोऽपि विज्ञायते । यथा कुण्ड-
 दध्नेः संयोगैकत्वेऽपि भक्त्याश्रयाश्रयिभावनिरभस्तथा द्रव्यत्वादी-
 नामपि समवायैकत्वेपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयभावनि-
 यम इति । सम्बन्धनित्यत्वेऽपि न संयोगवदनित्यत्वं भाववृद्धकारण-
 त्वात् । यथा प्रमाणतः कारणानुपलब्धेर्नि योभाव इत्युक्तं तथा स-
 मवायोऽपि । न ह्यस्य कारणं किञ्चिप्रमाणन उपलभ्यत इति ।
 कयापुनर्नृत्त्या द्रव्यादिषु समवायो वर्तते, न संयोग सम्भवति तस्य

१ भाववृद्धत्वादिनां, २ पु.

२ भावः सामान्यम्.

३ प्रतिनियमो गम्यते, पा. २ पु.

गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात् । नापि समवायस्तस्यैकत्वात् । न चान्य-
वृत्तिरस्तीति । न । तादृशत्वात् । यथा द्रव्यगुणधर्मणां सदात्मकस्य
भावस्य नान्यः सत्तायोगोस्ति एवमविभागिनो वृत्त्यात्मकस्य समवा-
यस्य नान्या वृत्तिः तस्मात्स्वात्मवृत्तिः । अत एवातीन्द्रियः सत्तादीना-
मिव प्रत्यक्षेषु वृत्त्यभावात्तात्त्विकतत्सम्बन्धनाभावाच्च तस्मादिह बुद्ध्य-
नुपेयः समवायैः ॥

इति प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्ये पदार्थोद्देशे
समवायपदार्थः समाप्तः ।^३

१ तादृशत्वात् भावयत् २ पु.

२ इति सिद्धमिषधिरः पाठ. २ पु.

३ इति समवायपदार्थः .

इति श्रीमत्प्रशस्तपादाचार्यविरचिते पदार्थसमग्रस्य भाष्ये समाप्तम् । पाठः
२ पु ॥ इति श्रीनारदस्य वैशेषिकशास्त्रस्य भाष्ये श्रीहर्षाश्रितनिर्मिता
श्रीमत्प्रशस्तपादाचार्यविरचिते वैशेषिकभाष्यस्य सप्तमोऽध्यायः समाप्तः । शकाब्दः १८१२ स १९४६ वैशाखशुक्लपञ्चम्याम्